

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Кваліфікаційна робота

освітній ступінь – бакалавр

на тему:

**«Сатира і сатирики в повоєнній УРСР (на прикладі журналу
“Перець”）」**

Виконала: студентка 4-го року навчання,
Спеціальності 032 «Історія та археологія»

Освітньої програми «Історія та археологія»

Явдошняк Марія Олександрівна

Науковий керівник: Наталя Шліхта, PhD
кандидатка історичних наук, доцентка

Рецензент: Катерина Єремєєва,
Кандидатка історичних наук.

Кваліфікаційна робота захищена

з оцінкою «_____»

Секретар ЕК _____

«_____» _____ 2020 р.

Київ-2020.

Зміст

Вступ	3
Розділ 1. Преса в повоєнний період: загальний контекст.....	14
1.1. Повоєнне суспільство.	14
1.2. Робота преси: система, правила, цензура.	23
1.3. Завдання преси	30
Розділ 2. Сатира і сатирик у радянській пресі	37
2.1. Гумор - це зброя: офіційні завдання сатирика	37
2.2. Журнал «Перець» в радянській пресі.	44
2.3. Зброя в дії: образ «ворога» в журналі «Перець».....	48
2.4. «Перець допоміг»: комунікація з читачем.....	54
Розділ 3. Радянський сатирик в повоєнний час: республіканський вимір.	60
3.1. Українські радянські сатирики: формування ідентичності.	60
3.2. Кадровий склад журналу «Перець»	72
3.3. Зразковий радянський сатирик: за матеріалами спогадів і рецензій. ...	75
Висновки	82
Список використаних джерел та літератури.....	86
Додатки.....	98

Вступ

Дану роботу присвячено завданням та специфіці радянської сатири в повоєнному суспільстві УРСР та в радянській пресі, а також формуванню ідентичності та образу зразкового сатирика. До уваги взято, насамперед, офіційне бачення гумору і сатири в Радянському Союзі, що склалося станом на період пізнього сталінізму, контекст творення нової радянської сміхової культури та сатирик, автор партійного видання, як її творець. В фокусі даного дослідження – український радянський журнал сатири і гумору «Перець». Це найбільш релевантне видання для аналізу офіційної сміхової культури в УРСР, оскільки воно є друкованим органом ЦК КП(б)У, а, отже, відображає політику партії.

Зокрема, ми спробували розкрити такі теми як: специфіка гумористичного журналу в радянській пресі; кореляція завдань гумору і сатири з загальним партійним баченням ролі преси в суспільстві; вплив ідеологічної лінії партії на сюжети журналу «Перець»; образ зразкового сатирика з точки зору держапарату та самих сатириків та інші.

Це видається *актуальним* з огляду на те, що офіційна радянська сміхова культура на українських матеріалах є малодослідженою. Зокрема, серед праць, в яких дослідники (бодай дотично) піднімають питання автора і авторства в радянському соціумі наразі складно знайти присвячену саме сатирикам. Тому, це питання залишається відкритим для подальшої наукової розробки.

Тому **об'єктом** дипломної роботи є офіційна сміхова культура в повоєнному СРСР.

Предметом дослідження є журнал «Перець» та його кадровий склад в хронологічних рамках дослідження.

Метою роботи є дослідження особливостей радянської сатири та завдань сатирика на прикладі тематичного республіканського журналу «Перець» в означений період.

З окресленої вище мети випливають такі **завдання**:

1. Окреслити найбільш значні перетворення в радянському суспільстві, що сформували повоєнний контекст та вплинули на роботу радянської преси.
2. З'ясувати значення сатири та сатиричних видань в повоєнній партійній пресі.
3. Дослідити процес формування ідентичності сатирика, як члена радянського суспільства та автора-творця офіційного гумору; окреслити основні риси «зразкового» сатирика у візії самих авторів журналу «Перець» та їхніх колег.

Хронологічні рамки дослідження зумовлені двома параметрами: вузькою вибіркою опрацьованих номерів журналу «Перець», створених в рамках відносно стабільної і однорідної політики партії. Таким чином, нижня – 1946 р. (перший повоєнний рік), верхня межа – 1953 р. (смерть Сталіна).

Водночас, розглядаючи процес формування повоєнного радянського соціуму та автора-творця в ньому, ми не обмежуємось заданими хронологічними рамками. У фокусі нашої уваги неодмінно мають бути і докорінні перетворення в суспільстві та культурі на ранніх етапах радянської історії та пізніші значні «струси», зокрема Друга світова війна.

Методологія дослідження зумовлена контекстом, в якому розглядається сатира та сатирики, підходами до визначення ролі автора в тексті та специфікою джерел, які залучаються до аналізу дослідницьких питань.

Оскільки ми аналізуємо сатиру, як продукт творчої роботи автора, обов'язково вписаний в контекст епохи та соціокультурну специфіку радянського простору, то в дослідженні буде застосовано *соціокультурний підхід* до аналізу відповідних джерел та процесів. Соціокультурний підхід

дозволяє розглядати соціальні інститути та культуру, як цілісний комплекс нероздільних, пов'язаних між собою компонентів¹.

У роботі застосовано *культурно-історичний метод інтерпретації*, запропонований Штефаном Плагенборгом. У нашому випадку він дозволяє трактувати не лише візуальні, а й текстові джерела, детально розбираючи їх за окремими контекстуальними компонентами. Кожен з цих компонентів, за Плагенборгом, має своє значення в культурно-історичному контексті, до якого належить джерело, а, отже, відображає ті чи інші явища, теденції чи настрої в суспільстві, які могли вплинути на саме джерело².

Одне з чільних місць в дослідженні займає аналіз інтерпретації сатириками-авторами журналу «Перець» поставлених перед ними задач з огляду на їхнє становище та соціокультурний простір, в якому вони перебували. Тому, особисті та корпоративні листи, спогади про колег, рецензії на їхні (гумористичні) твори та інші джерела, що містять аналіз творчості ми аналізуватимемо, перш за все, крізь призму *щільного опису Гірца*³. Таким чином, ми зможемо зрозуміти, як інтерпретація завдань, поставлених партією, відображалася на сатиричних творах і навпаки: як зміст написаного міг відображати ті чи інші мисленнєві коди автора, сформовані контекстом, в якому він перебуває.

Згідно з Мішелем Фуко, автор «конструюється» епохою і типом дискурсу, з якими він афіліюється. Поряд з тим, деякий (переважно нехудожній) текст містить притаманні лише одному автору знаки: особові займенники, прислівники часу і місця, відмінювання дієслів, що

¹ Шакун Н. Соціокультурний підхід до історії як альтернатива історичному монізму. // Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія. – 2018. – № 1 (11). – С. 110.

² Плаггенборг Ш. Революция и культура: Культурные ориентиры в период между Октябрьской революцией и эпохой сталинизма / Пер. с нем. – Санкт-Петербург, 2000. – С. 199-204.

³ Geertz C. Thick descriptions toward an interpretive theory of culture // Geertz C. The interpretation of culture. -N.Y.: Bane book., 1973. – Ch. 1. – P. 3–30.

відображають досвід автора⁴. Его-джерела якраз концентрують в собі найбільше «знаків», що вказують на реальне бачення автора. Також, Фуко вказує на множинність «Его» (тобто, «ідентичностей») у текстах, котрі співіснують між собою і часто можуть бути нероздільними⁵. У межах досліджуваного періоду текст будь-якого жанру (або зображення-плакат) є для нас єдиним доступним наразі «джерелом автора». Тому, пізнання автора через текст (як це робить Фуко), а не текст через автора видається більш релевантним.

Для поглибленого аналізу текстів до даного дослідження залучено теоретичні розробки Ролана Барта. Зокрема, його працю «S/Z» (1970) та есей «Смерть автора» (1967). Барт твердить, що на рубежі 1960-х–1970-х рр. змінюється уявлення про автора в тексті. Він також стверджує, що автор, попри те, що він все ще залишається творцем тексту і його особистий досвід екстраполюється на сам текст, є «Скриптором», що «народжується одночасно з текстом» і лише окреслює те знакове поле, яке його оточує⁶, а не формує його на основі свого унікального досвіду.

Так само, ми застосовуємо *історико-типологічний метод* аналізу візуальних та текстових джерел. У даній роботі він використовується, в основному, для аналізу змістового наповнення самого журналу «Перець», оскільки цей метод дає змогу здійснити типологізацію текстів та візуальних матеріалів в ньому за тематиками, образами, та часом створення для кращого розуміння їх змісту та значення⁷.

У дослідженні застосовується *міждисциплінарний підхід*. Це обумовлено тим, що завдання, поставлені нами, вимагають, окрім методів і теоретичних напрацювань з історії, ще й наукових розробок таких дисциплін, як

⁴ Фуко М. Что такое автор. Електронний ресурс: <http://lib.ru/COPYRIGHT/fuko.txt>, відвідано 06.06.2020.

⁵ Там само.

⁶ Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – Москва, 1994 – С. 384–391.

⁷ Єремєєва К. Політичний гумор Радянської України у 1941-1991 рр. (на прикладі журналу «Перець»). Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. / Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. – Харків, 2016. – С. 47.

соціологія, культурологія, прикладна психологія та ін⁸. Зокрема, деякі інші міждисциплінарні дослідження застосовуються для окреслення понятійного апарату даної роботи⁹.

Поняттєвий апарат

Провідним *концептом* в даному дослідженні є «офіційний радянський гумор». Катерина Єремєєва визначає його як специфічне, неоднозначне явище. Авторка зауважує, що доречним було б використання понять «підцензурний» та «непідцензурний» гумор, замість розділення на офіційний та неофіційний, оскільки в свідомості радянських громадян важко відокремити їх одне від одного¹⁰. Розмежування радянського гумору на «підцензурний» та «непідцензурний» впливає, вочевидь, з уявлення про те, що «підцензурними» були всі заплановані до друку тексти, які перевірялися, щонайменше, редактором видання. З перспективи роботи преси, це цілком доречне твердження, адже починаючи з кінця 1920-х рр. жодні матеріали не допускалися до друку без попередньої ідеологічної цензури¹¹. Таким чином, «підцензурний» текст мусить відображати ідеологічну лінію партії і повністю афіліюється з «офіційним дискурсом».

Водночас, офіційний та неофіційний дискурси в СРСР неможливо розмежувати якраз тому, що партійна політика руйнує рамки приватності радянських людей¹². Для радянської людини в сталінські часи все стає

⁸ Фуко М. Что такое автор // Воля к истине: по ту сторону знания, власти сексуальности. Работы разных лет. / Пер. с франц. – Москва, 1996. – 448 с. ; Фрейд З. Тотем и табу: психология первобытной культуры и религии. / Пер. с нем.: Вульф М. – Киев: Фолио, 2009. ; Плаггенборг Ш. Революция и культура. – С. 199–204.

⁹ Бахтин М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – Монография. – 2 изд. – Москва., 1990. – 543 с. ; Лассан Э. Дискурс власти и инакомыслия в СССР : когнитивно-риторический анализ. – Вильнюс, 1995. – 232 с. ; Мы и они: Конформизм и образ «другого». Сборник статей на тему ксенофобии / Отв. редактор Л. С. Васильев. – Москва, 2007. – 223 с. ; Клемперер В. ЛТІ. Язык третьего Рейха. Записная книжка филолога. / Пер. с нем. А. Б. Григорьева. – Москва, 1998. – 382 с.

¹⁰ Єремєєва К. Політичний гумор Радянської України у 1941-1991 рр. – С. 10.

¹¹ Горяева Т. Политическая цензура в СССР. 1917-1991 гг. – Москва, 2009. – С. 125.

¹² Див. наприклад: Дорохина О. Раннее советское брачно-семейное законодательство: мифы и реалии // Вестник Московского университета. – Сер. 18: Социология и политология. – 1998. – № 4. – С. 138–154. ; Полянский П. Развитие понятия брака в

«підцензурним»: модель поведінки¹³, мова¹⁴, облаштування осель¹⁵, взаємини в родині¹⁶ тощо. Тетяна Горяєва вводить термін «всцензура радянського типу», який окреслює радянську цензуру, як всеохопну, ту, котра проникає у всі сфери життя жителя підпорядкованого їй простору¹⁷. Традиційно в совітології означення «офіційний/а» вживається поряд з політикою партії, затвердженою державною програмою¹⁸. Тому, ми вживатимемо його не для окреслення дискурсу, а для означення лінії партії.

Сатира є складовою гумору і в даному випадку виступає більш вузьким, але, водночас, більш доречним терміном для означення творів, задіяних як «зброя» проти «ворогів» радянського суспільства, адже сатирі притаманні гостра критика когось/чогось, гнівне засудження людських/суспільних вад та негативних явищ.

Також, в контексті радянських реалій важливим концептом-явищем є «самоцензура». У сучасному соціокультурному дискурсі самоцензуру розуміють, в основному, як замовчування, виключення з власного твору тієї інформації, котру автор з тих чи інших причин не хоче виставляти на загал¹⁹.

истории советского семейного права // Вестник Московского университета. – Сер. 11: Право. – 1998. – № 2. – С. 98–106. ;

¹³ Ечевская О., Гурова О., Вейс О., Дейхина О., Захарова Ю. Люди и вещи в советской и постсоветской культуре. – Новосибирск, 2005. – 130 с.

¹⁴ Червинский П. Язык советской действительности: Семантика позитива в обозначении лиц. – Тернополь, 2012. – 328 с.

¹⁵ Ечевская О., Гурова О., Вейс О., Дейхина О., Захарова Ю. Люди и вещи в советской и постсоветской культуре. – Новосибирск, 2005. – 130 с.

¹⁶ Див. наприклад: Дорохина О.В. Раннее советское брачно-семейное законодательство: мифы и реалии // Вестник Московского университета. – Сер. 18: Социология и политология. – 1998. – № 4. – С. 138–154. ; Полянский П.Л. Развитие понятия брака в истории советского семейного права // Вестник Московского университета. – Сер. 11: Право. – 1998. – № 2. – С. 98–106.

¹⁷ Горяева Т. Политическая цензура в СССР. 1917-1991 гг. – С. 4.

¹⁸ Див. наприклад: Горяева Т. Политическая цензура в СССР. 1917-1991 гг. ; Ечевская О., Гурова О., Вейс О., Дейхина О., Захарова Ю. Люди и вещи в советской и постсоветской культуре. ; Червинский П. Язык советской действительности.

¹⁹ Див. наприклад: Clark M., Grech A. Journalism under pressure. Unwarranted interference, fear and self-censorship in Europe. – Strasbourg, 2017. ; Nanji A. Scientific Method: Self-Censorship, Study Finds Researchers Shy Away From Controversial Projects // CBS News, February 11, 2005. Електронний ресурс: [https://www.cbsnews.com/news/scientific-method-](https://www.cbsnews.com/news/scientific-method-8)

Найчастіше таку практику пов'язують зі страхом, нав'язаним цензурою, втручанням влади в роботу медіа та встановленими рамками (державою чи суспільством), які індивід не може насмілитися переступити з тих чи інших причин²⁰. Тобто, самоцензура і «всецензура» є тісно пов'язаними між собою явищами, котрі охоплюють не лише тексти, а й спосіб мислення індивіда, його «підсвідоме».

«Офіційна радянська сатира» вписується в рамки радянської «сміхової культури», широкого концепту²¹, застосованого Михайном Бахтіним в його класичній праці «Творчість Франсуа Рабле і народна культура Середньовіччя і Ренесансу» (1965). Автор характеризує її, як дуже різномірну в своїх проявах. Це культура, в якій буденність інтегрується в сміх і набуває карнавальних форм. Він також протиставляє народну культуру (сміхову) офіційній (монолітно серйозній)²². Проте, на прикладі роботи радянських сатиричних журналів якраз можна простежити, як поєднуються ці дві культури. Анатолій Луначарський в 1920-х рр., зокрема, означає образ сатириків, як «шутів пролетариата», апелюючи до середньовічної «народної» традиції²³, вписуючи її, таким чином, в «офіційний» дискурс, в рамки політики партії.

[self-censorship/](http://www.sussex.ac.uk/Units/spru/hsp/documents/Reactions%20to%20Selfcensorship.pdf) ; McLeish, C.A. Reactions to Self-censorship // Science and Technology Policy Research University of Sussex, 2003. (PDF) Електронний ресурс:

<http://www.sussex.ac.uk/Units/spru/hsp/documents/Reactions%20to%20Selfcensorship.pdf>

²⁰ Див. наприклад: Clark M., Grech A. Journalism under pressure. Unwarranted interference, fear and self-censorship in Europe. ; Nanji A. Scientific Method: Self-Censorship, Study Finds Researchers Shy Away From Controversial Projects. Електронний ресурс: <https://www.cbsnews.com/news/scientific-method-self-censorship/> ; McLeish, C.A. Reactions to Self-censorship. Електронний ресурс:

<http://www.sussex.ac.uk/Units/spru/hsp/documents/Reactions%20to%20Selfcensorship.pdf> ;

Bar-Tal D. Self-censorship as a Socio-political-psychological Phenomenon: Nature, Antecedents, Consequences. – Israel, 2015. – P. 13. Çipuri R. Reasons of self-censorship landscape for journalists. – Thesis, International Research Review, 2015. – P. 76–79.

²¹ Як і будь-який концепт «культури», як сукупності дискурсів, уявлень, практик, традицій тощо.

²² Бахтин М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – Монография. – 2 изд. – Москва: Худ. лит., 1990. – 543 с.

²³ Луначарский А. Будем смеяться // Собрание сочинений: в 8 т. — Москва, 1964. — Т. 3. — С. 76.

Останній розділ нашого дослідження присвячений, переважно, питанню *ідентичності*. Варто зауважити, що в історіографії існують різні визначення поняття «ідентичність», з яких впливають два основних пояснення множинності індивідуального «Я». Перше полягає в тому, що сама ідентичність, як «комплекс репрезентацій, рефлексій, суджень про себе», є множинною²⁴. Друге виводиться з тих теорій, які розглядають різні види ідентичностей: індивідуальну, групову (за Зигмундом Фройдом), соціальну (за Генрі Теджфелом) тощо²⁵. Ці два підходи, загалом, не суперечать один одному.

Тому у фокусі дослідження не одна «ідентичність» автора, а кілька їх. В основному, це професійна ідентичність сатирика та специфічна «радянська» сконструйована ідентичність. Радянська ідентичність може містити й більш вузькі компоненти. Наприклад, у післяреволюційний час в радянському просторі слово «лицо» (обличчя) усталилося як найближчий синонім до слова «ідентичність». Найчастіше поряд з ним вживалися слова «класове (классовое)» і «політичне (политическое)»²⁶. Тут ми бачимо два основних компоненти множинної ідентичності індивіда, зміст яких визначає його приналежність до «нового радянського суспільства».

Наукова розробка теми офіційного гумору в радянському суспільстві в різні періоди його існування налічує невелику добірку статей та монографій. Ще менше праць розкривають специфіку офіційної сміхової культури в УРСР.

Тему радянської сміхової культури в своїх працях розкривають такі автори та авторки, як Марина Столяр («Советская смеховая культура»,

²⁴ Бетлій О., Дуса К. Усе про ідентичність // Міжкультурний діалог. – Т. 1. – С. 12.

²⁵ Фрейд З. Тотем и табу. ; Tajfel, H., & Turner, J. C. The social identity theory of intergroup behaviour // Psychology of intergroup relations. – 1986. – P. 7–24.

²⁶ Фицпатрик III. Срывайте маски!: Идентичность и самозванство в России XX века. [пер. с англ. Л. Ю. Пантиной]. – Москва, 2011. – С. 19.

2011.²⁷), Михайло Мельниченко²⁸, Євген Добренко²⁹, Олександр Фокін³⁰, Андрій Яковлев³¹).

Специфіка республіканського офіційного українського гумору представлена, в основному, працями Катерини Єремєєвої та Наталії Зикун. Наукові доробки двох авторок, попри схожу тематику, різняться між собою за специфікою джерел та підходами до тлумачення сатири. У працях Наталії Зикун українська радянська сатира розглядається, в основному, як інструмент пропаганди. Джерельну базу авторки становить все радянське «сатирично-гумористичне письменство», вона звертає увагу та «традиційність» і «унікальність» українського гумору³².

Катерина Єремєєва досліджує український радянський гумор на прикладі журналу «Перець». Вона вписує це явище в контекст радянських реалій з їх унікальною специфікою. Хронологічні рамки її дослідження теж є досить широкими: увесь час існування журналу «Перець» упродовж радянського періоду (1941-1991 рр.)³³. Це дозволило авторці опрацювати значний масив даних і спроектувати якісні графіки, що дають змогу прослідкувати динамку зміни тиражу журналу, сюжетних ліній та акцентів тощо³⁴.

²⁷ Столяр М. Советская смеховая культура. – Киев, 2011. – 302 с.

²⁸ Мельниченко М. Феномен фронтового анекдота: народное творчество или инструмент агитации // Российская история. – 2009. – № 6. – С. 28–40.

²⁹ Добренко Е. Гоголи и Щедрины: уроки «положительной сатиры» // Новое литературное обозрение. – 2013. – № 121 (3). – Электронный ресурс: <http://magazines.russ.ru/nlo/2013/121/13d.html>, відвідано 03. 06. 2020.

³⁰ Фокин А. Советская смеховая культура в эпоху «развернутого строительства социализма» // Вестник Челябинского государственного университета. – 2007. – № 13. – С. 125-130.

³¹ Лихачова Л. Образ "ворога" в економіці СРСР 1945–1953 рр. на прикладі сміхової культури (за матеріалами журналу "Крокодил") // Історичні і політологічні дослідження. – 2014. – № 3-4. – С. 207-219.

³² Зикун Н. Українська сатирична публіцистика: загальне поняття та джерела становлення // Держава та регіони. Соціальні комунікації. – 2013. – № 2. – С. 77–82.; Зикун Н. Українська сатирична публіцистика: загальне поняття та джерела становлення // Держава та регіони. Соціальні комунікації. – 2013. – № 2. – С. 77-82.

³³ Єремєєва К. Політичний гумор Радянської України у 1941-1991 рр. – С. 4.

³⁴ Там само. – С. 222-251.

Наше дослідження передбачає також опрацювання значного масиву контекстуальної історіографії. Контексти, з якими ми працюємо, це: формування радянського суспільства (Шейла Фіцпатрик³⁵, Тетяна Смирнова³⁶, Сергій Єсельчик³⁷, Наталя Шліхта³⁸, Людмила Мазур³⁹, Ronald G. Sultana⁴⁰), демографічні зміни та суспільні настрої в повоєнному соціумі (Олена Зубкова⁴¹, Віктор Крупина⁴², Борис Фірсов⁴³, Олег Рабенчук⁴⁴), радянська західних областей України (Олена Левицька⁴⁵, Олег Бажан⁴⁶), радянська преса та цензура (Тетяна Горяєва⁴⁷, Світлана Костиєва⁴⁸, Оксана Федотова⁴⁹, Валерій Меринов⁵⁰) та ін.

³⁵ *Фіцпатрик Ш.* Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. – Москва, 2008. – С. 7. ; *Фіцпатрик Ш.* Русская революция. — Москва, 2018.

³⁶ *Смирнова Т.М.* «Бывшие». Штрихи к социальной политике советской власти // Отечественная история. – 2000. – № 2. – С. 37–48.

³⁷ *Yekelchuk S.* The Making of a 'Proletarian Capital': Patterns of Stalinist Social Policy in Kiev in the Mid1930s. – Europe-Asia Studies, Vol. 50, 1998. – No. 7. – P. 1229, 1231. ; *Єсельчик С.* Возз'єднана Україна/Імперія пам'яті. Російсько-Українські стосунки в радянській історичній уяві. – Київ, 2008.

³⁸ *Шліхта Н.* Історія радянського суспільства: Навч. посібник. – Київ, 2010.

³⁹ *Мазур Л.* Формирование социальной структуры советского общества: от идеи равенства к новому неравенству // Эпоха социалистической реконструкции: идеи, мифы и программы социальных преобразований. – Екатеринбург, 2017.

⁴⁰ *Ronald G. S.* Class and State in the Early Soviet Period: A Reply to Sheila Fitzpatrick. – Slavic Review, Vol. 47, 1988. – No. 4.

⁴¹ *Зубкова Е.Ю.* Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953. – Москва, 1999.

⁴² *Крупина В.* Влада радянської України в оцінці громадян (друга половина 1940-х – початок 1950-х рр.) // Український історичний журнал. – Київ, 2009. – № 6.

⁴³ *Фірсов Б.* Разномыслие в СССР.

⁴⁴ *Рабенчук О.* Динаміка соціальної поведінки. // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко: У 3-х частинах. — Ч 3. — Київ, 2010.

⁴⁵ *Левицька О.* Методи радянзації Західної України у 1939-1940 рр. // Журнал «Схід». Електронний ресурс: http://www.experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=35387

⁴⁶ *Бажан О.* Радянська західних областей України в другій половині 1940 – початку 1950-х років: наслідки в національно-культурній сфері // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. — Київ, 2007. — Вип. 12.

⁴⁷ *Горяева Т.* Политическая цензура в СССР. 1917-1991 гг. – Москва, 2009.

⁴⁸ *Костиєва С.* Документи Головліту УРСР як джерело вивчення системи політико-ідеологічного контролю над друкованими ЗМІ. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. — 2005. — Вип. 13.

⁴⁹ *Федотова О.* Політична цензура друкованих видань в УСРР-УРСР (1917-1990 рр.). – Київ, 2009.

Джерельну базу дослідження становлять випуски журналу «Перець» за 1946–1953 рр.

Архівні джерела: для даного дослідження задіяні джерела двох архівних установ: Центрального архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО) та Центрального архіву-музею літератури та мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ). Серед джерел ЦДАГО: постанови ЦК КПБ(б)У щодо преси і журналу «Перець», зокрема, а також, протоколи засідань працівників преси. Масив задіяних джерел з ЦДАМЛМ складають особові фонди головного редактора журналу за означуваний період, Федора Маківчука, та інших працівників журналу: Олександра Ковіньки, Ярослава Галана, Сергія Воскрекасенка, Степана Олійника, Петра Козланюка, Юрія Дольда, Валентина Литвиненка та інші дотичні фонди, що містять рецензії літературних критиків та гумористів на сатиричні твори, епістолярні джерела, рецензії та відгуки на творчість сатириків в рукописах. В окрему категорію варто виділити посмертні спогади про працівників преси, які є одними з найбільш репрезентативних джерел для виокремлення образу «зразкового» сатирика. Також, в ході роботи було задіяно фонд Спілки радянських письменників України, що містить списки та особові справи членів спілки.

Опубліковані джерела: партійні постанови, виступи і статті вищого партійного керівництва (у т.ч. Леніна та Сталіна), статті партійних діячів, Конституція 1936 р.

Структура роботи, згідно з поставленою метою та завданнями передбачає вступ, три розділи, висновки, список використаних джерел та літератури, а також додатки.

⁵⁰ Меринов В. Типологические особенности советской центральной прессы (на примере газеты «Правда») // Дискурс современных масс-медиа в перспективе теории, социальной практики и образования. – Белгород, 2016. – С. 183–195.

Розділ 1. Преса в повоєнний період: загальний контекст

Сталін відводив пресі роль «ідеологічної зброї», що мала на меті боротися з «недоліками суспільства» та «ворогами»⁵¹. Преса в СРСР була покликана формувати суспільство і конструювати «суспільну думку»⁵², колективну свідомість. З іншого боку, будь-яка преса є адаптивною до суспільних настроїв, соціального та політичного клімату, в якому існує і функціонує. Це зумовлено тим, що преса генерує інфопродукт, створений одними людьми (авторами, редакторами, цензорами) для інших (читачів). У цьому процесі значну роль відіграють особистий досвід адресатів і адресантів, окремі компоненти їх ідентичностей (в тому числі й колективних) тощо.

Таким чином, для того, щоб описати загальний контекст функціонування друкованих органів у СРСР доведеться розглянути низку дотичних питань: яким є суспільство, в якому живуть і працюють працівники преси, які державні/партійні структури впливають на їхню роботу та яким чином це відбувається, які запити ставить перед журналістами держава і суспільство.

1.1. Повоєнне суспільство.

Суспільство, в якому і для якого працює преса, є важливим контекстуальним компонентом її роботи. У даному випадку, ми маємо справу з повоєнним радянським суспільством, яке пережило «великий злам», масові партійні чистки, єжовщину, жданівщину, лисенківщину та інші репресивні кампанії. Вони, поряд з форсованою індустріалізацією та Другою світовою війною, при(з)вели до вагомих зрушень і змін в цьому суспільстві.

Шейла Фіцпатрик назвала одну зі своїх праць, присвячених радянському повсякденню, так: «Повсякденний сталінізм. Звичайне життя в надзвичайний час: Радянська Росія в 1930-х» (1999). Таким чином, авторка визначила

⁵¹ Шліхта Н. Історія радянського суспільства. – С. 65.

⁵² Пресса и общественное мнение / Отв. ред. В. С. Коробейников. — Москва, 1986. — 204 с.

Сталінізм (1930-х рр.), як «екстраординарний» період. Вона стверджує, що: «Докорінні зрушення і тяготи 1930-х рр. знищили нормальний плин речей, перетворили його на щось таке, до чого радянські люди могли лише невтомно але, як правило, безрезультатно прагнути»⁵³. 1930-ті стали висхідною точкою формування того суспільства, яке існувало упродовж всього сталінізму.

У 1930-х рр. відбувається так звана «сталінська революція»⁵⁴ (за Шейлою Фіцпатрик) або «революція зверху» (згідно з марксистсько-ленінськими концептами⁵⁵), яка передбачала, перш за все, економічне перетворення СРСР, завдяки чіткому економічному плануванню, викоріненню приватної власності та форсованій індустріалізації⁵⁶. Остання була однією з основних чинників пришвидшеної урбанізації в Радянському Союзі. Негативні наслідки колективізації теж, в свою чергу, посприяли перетіканню населення із сіл до міст.

Притік людей у міста, однак, був не єдиним і, навіть, не основним чинником, який визначав зміни в соціальній структурі суспільства. Саме політика партії найбільше посприяла соціальним перетворенням. Всупереч марксистським положенням і уявленням Леніна про побудову «безкласового» суспільства, Сталін взяв курс на загострення класової боротьби⁵⁷.

Особливість радянської класової політики полягала в тому, що людей могли, за визначенням Фіцпатрик, «приписувати» до того чи іншого класу. У період після революції і громадянської війни більшовикам доводилось «винаходити» пролетаріат заново⁵⁸, щоб, бодай, де-юре «підпасувати» суспільство, яким в цей час доводилось оперувати, під марксистські теорії.

⁵³ *Фіцпатрик Ш.* Повседневный сталинизм. – С. 7.

⁵⁴ Там само. – С. 10.

⁵⁵ *Шліхта Н.* Історія радянського суспільствf. – С. 25.

⁵⁶ *Фіцпатрик Ш.* Повседневный сталинизм. – С. 10–11.

⁵⁷ *Шліхта Н.* Історія радянського суспільствf. – С. 96.

⁵⁸ *Арендт Х.* Джерела тоталітаризму. – Київ, 2005. – С. 373–374

«Винаходили», як пише Тетяна Смирнова, в цей час і інші категорії населення, які не складали потенційної соціальної бази для більшовиків. Це були «класові вороги», «колишні люди», «інші». Деяких з них, як стверджувалось, ще можна було перевиховати, інших необхідно було ліквідувати⁵⁹. Як відомо, для цього застосовували як механізми правового регулювання, що визначали статус цих соціальних груп, так і такі репресивні методи: ув'язнення, депортації, розстріли, позбавлення права голосу тощо.

Конституція СРСР 1936 року проголошувала остаточну ліквідацію ворожих експлуататорських класів⁶⁰, тобто «власників», «господарів», «колишніх». Цей документ, фактично, засвідчив перемогу нової, більшовицької форми суспільства з суто *радянською* класовою структурою, а, отже, нівелювання гостроти класової проблеми і згортання політики класової дискримінації⁶¹. Таким чином, станом на кінець 1930-х рр. у СРСР відбувся крах старої станової структури населення⁶². Тим не менш, на місцях практика вносити в справи дані про класову приналежність зберігалася щонайменше до 1970-х рр.⁶³

Соціальну ієрархію в новоствореній державі, декларативно, очолили робітники. Вони здобули право на мобільність в ієрархії державного (і не лише) управління⁶⁴, Пролетар став обличчям, змістом новоутвореної держави, держави соціалістичного побуту і соціалістичної, пролетарської культури, пролетарської ідентичності⁶⁵. Сергій Єсельчик зазначає, що у середині 1930-х рр. Київ, як нова столиця УРСР, зазнав значних соціальних і культурних перетворень, щоб відповідати партійному баченню досконалої

⁵⁹ Смирнова Т.М. «Бывшие». Штрихи к социальной политике советской власти // Отечественная история. – 2000. – № 2. – С. 37–48.

⁶⁰ Шліхта Н. Історія радянського суспільства. – С. 100.

⁶¹ Фицпатрик Ш. Срывайте маски!. – С. 35.

⁶² Мазур Л. Формирование социальной структуры советского общества. – С. 480.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Ronald G. S. Class and State in the Early Soviet Period: A Reply to Sheila Fitzpatrick. – Slavic Review, Vol. 47, 1988. – No. 4. – С. 617.

⁶⁵ Советская социальная политика 1920-1930-х годов: идеология и повседневность. / Под ред. Павла Романова, Елены Ярской-Смирновой. – Москва, 2007. – С. 289–290.

«пролетарської столиці». Він мав стати «культурним і впорядкованим мегаполісом робітничого класу»⁶⁶. Таким чином, «пролетаризація» в СРСР стосувалася навіть таких складних за своїми топографічними ознаками і соціальною різноманітністю об'єктами, як міста-мільйонники. «Пролетарським» в СРСР мало бути все – від архітектури до свідомості мас.

Селянство ж (колгоспники) все ще залишалися внизу соціальної структури, хоч і належало до «своїх», прийнятних для нового порядку класів. Нерівність з робітниками та іншими «дружніми революції» соціальними групами в виборчому праві (яка зберігалась до 1936-го р.), соціальному праві, доходах та споживанні перетворилася в психологічну домінуючу новітньої селянської ідентичності. Це спонукало їх переходити в інші «класи» та соціальні групи⁶⁷. Значна частина селянської молоді перетворилася на нову «соціалістичну інтелігенцію».

Однак, зміна в програмі класової боротьби не означала, що ворогів в новому радянському суспільстві більше немає. На рівні правових актів стару нерівність за принципом робітник-господар замінили на нову. Починаючи з 1936 р., суспільство поділилося на захисників та ворогів революції⁶⁸ (а не пролетаріату). Даний поділ порушив всі вибудовані до того соціальні конструкції та ідентичності, що призвело до суспільного хаосу. У таких умовах, єдиним орієнтиром для населення СРСР ставали конструкції «свій» і «чужий»⁶⁹, що дозволяли хоч якось адаптуватися до нових реалій. Це, як пише Людмила Мазур, «найбільш радикальний варіант соціальної нерівності, оскільки він дає моральне право фізично винищувати незгодних і формує свідомість і комплекси як “переможців”, так і “переможених”»⁷⁰.

⁶⁶ Yekelchik S. The Making of a 'Proletarian Capital': Patterns of Stalinist Social Policy in Kiev in the Mid1930s. – Europe-Asia Studies, Vol. 50, 1998. – No. 7. – С. 1229, 1231.

⁶⁷ Мазур Л. Формирование социальной структуры советского общества. – С. 485.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ Мазур Л. Формирование социальной структуры советского общества. – С. 480.

Шейла Фіцпатрик впроваджує в науковий дискурс такий концепт, як «сталінська культурна революція». Згідно з уявленнями авторки, вона стартувала 1928 р.⁷¹ та передбачала перетворення в сфері культури і, перш за все, виховання і постання нової «власної інтелігенції» (у розумінні Сталіна до неї мала належати також адміністративна еліта і фахівці в науці та техніці)⁷². Це був ще один зі способів «висування» нагору молоді з пролетаріату, що прискорив процес змін в соціальній структурі і остаточно деформував її.

Окрім змін в соціальній структурі населення, у період постання тоталітарного режиму змінилися і рамки «приватного». Держава встановила монополію не лише на культуру, освіту, соціальну політику, вона почала контролювати ті сфери, які традиційно не вважалися суспільними: сім'я, шлюб, народження дітей та їх виховання⁷³. Таке втручання у всі сфери життя людини умовно можна назвати «всецензурою»,⁷⁴ поняттям, що вдало окреслює атмосферу того суспільства з 1930-х рр.

Повоєнний період перейняв той політичний і економічний спадок, який залишили по собі 1930-ті рр.⁷⁵. У соціальній структурі не відбулося таких суттєвих змін, як після більшовицької революції. З'явилися деякі нові категорії населення: фронтовики, репатрійовані тощо. Частка працездатних жінок перевищила частку чоловіків серед громадян УРСР (частка працездатних жінок станом на 1 січня 1945 р. становила 64% всього населення республіки)⁷⁶.

Проте, перетворення в радянському суспільстві зумовили не так зміни в його соціальній структурі, як досвід пережитої війни і атмосфера виходу з

⁷¹ *Фіцпатрик Ш.* Русская революция.. – С. 257.

⁷² Там само. – С. 261.

⁷³ *Лебина Н.Б.* Повседневная жизнь советского города: Нормы и аномалии. 1920–1930-е годы. – Санкт-Петербург, 1999. – С. 264.

⁷⁴ *Горяева Т.* Политическая цензура в СССР. 1917-1991 гг. – С. 4.

⁷⁵ *Зубкова Е.Ю.* Послевоенное советское общество. – С. 3.

⁷⁶ *Смольницька М.* Гендерна характеристика суспільства: статистичні показники. // Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Кол. монографія / Відп. ред. В.М. Даниленко; ред.-упоряд. Н.О. Лаас. — Київ, 2015. – С. 473.

неї. По-перше, перемога в Другій світовій війні підняла авторитет радянської влади, як центральної, так і місцевої; значно зросла популярність самого Сталіна, з чийм іменем її нерозривно пов'язували⁷⁷. Віктор Крупина зауважує, що ця перемога ствердила в свідомості радянських людей тезу про «прогресивність соціалістичного ладу» і його суттєву перевагу над капіталізмом⁷⁸.

Так само, «Перемога радянського народу» в Великій Вітчизняній війні посприяла формуванню «комплексу надій і сподівань»⁷⁹, як їх називає Олена Зубкова, надій на лібералізацію сталінського режиму та покращення якості життя. Вони підкріплювалися масштабною ідеологічно-пропагандистською кампанією, що розгорнулася навколо виборів до Верховних Рад (початок 1946 р.) та органів місцевого самоврядування (кінець 1947 р.). Це були перші вибори в повоєнній Європі, вони створили ілюзію реального впливу на керівництво країни, що тільки посилювало відчуття єдності держави з народом і урочистого піднесення⁸⁰.

«Надії і сподівання» формували соціо-психологічний клімат перших повоєнних років. Саме вони посприяли виникненню і побутуванню образу «життя-свята» в масовій свідомості, як пише Олег Рабенчук⁸¹. На контрасті з війною, цей період був відносно спокійним і стабільним⁸², що імпліцитно робило його не таким «екстраординарним» (за Шейлою Фіцпатрик), як сталінізм до війни.

Війна також привчила людей до дисципліни, чіткого командування і підпорядкування, беззаперечного виконання наказів зверху⁸³. Психологічне перенавантаження в роки війни не дозволяло створювати протестні настрої,

⁷⁷ Крупина В. Влада радянської України в оцінці громадян (друга половина 1940-х – початок 1950-х рр.) // Український історичний журнал. – Київ, 2009. – № 6. – С. 124.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Зубкова Е.Ю. Послевоенное советское общество. – С. 4.

⁸⁰ Крупина В. Влада радянської України в оцінці громадян. – С.125.

⁸¹ Зубкова Е.Ю. Послевоенное советское общество. – С. 6.

⁸² Там само. – С. 4.

⁸³ Там само.

які б призвели до чергового сплеску суспільного напруження⁸⁴, що ще більше сприяло послуху в суспільстві. Як пише Борис Фірсов, суспільство в цей період було більше настроєне на загоєння нанесених війною ран, аніж на невдоволення умовами життя⁸⁵. Більш того, мир в цей час став найвищою цінністю, що виключила насилля в будь-якій формі⁸⁶. Таким чином, на хвилі своєрідного пацифізму сформувалася відповідна лояльність до режиму.

Спільна боротьба проти одного ворога консолідувала владу і населення. Мобілізація, спільна служба у війську під одними гаслами й однією ідеєю, в одному побуті і звичках об'єднала найрізноманітніші категорії населення. З цього приводу Борис Фірсов пише так:

*Військове братерство з'єднало людей, яких, здавалось би, неможливо було з'єднати. Воно цементувало самосвідомість досить строкатого середовища ровесників і перетворило їх на фронтовиків, унікальну спільноту радянських громадян, котра могла стати рушійною і самостійною силою повоєнної радянської історії.*⁸⁷

Водночас, за Фірсовим, фронтовики, як консолідована «знизу» категорія населення, непокоїли радянську владну верхівку. Як припускає дослідник, саме така непідконтрольна консолідація була однією з провідних причин, що спонукали Сталіна конструювати міф про Перемогу всього радянського народу, перш за все, на чолі з ним самим⁸⁸.

Переважно, надії, що з'явилися внаслідок суспільного піднесення після перемоги в Другій світовій війні не виправдалися. Вже 1946–1947 рр. СРСР охопив голод, спровокований значною мірою політикою ВКП(б)⁸⁹. Не вирішувалися проблеми тяганини, бюрократії, безвідповідального ставлення працівників держустанов до їх службових обов'язків, безлад в роботі правоохоронних органів⁹⁰ та багато інших недоліків. Ці проблеми

⁸⁴ Там само. – С. 33.

⁸⁵ Фірсов Б. Разномыслие в СССР. – С. 128.

⁸⁶ Зубкова Е. Послевоенное советское общество. – С. 33.

⁸⁷ Фірсов Б. Разномыслие в СССР. – С. 127.

⁸⁸ Там само.

⁸⁹ Фірсов Б. Разномыслие в СССР. – С. 127.

⁹⁰ Рабенчук О. Динаміка соціальної поведінки. // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко: У 3-х частинах. — Ч 3. — Київ, 2010. – С. 85.

списувалися на нижчі щаблі державного управління не лише за ініціативою преси, а й через тенденції в самому суспільстві. У повоєнний час продовжував існувати міф про повну непоінформованість вищих ешелонів влади про ситуацію на місцях. Вважалося, що місцеві керівники свідомо приховують стан справ від вищого партійного керівництва⁹¹.

З іншого боку, війна внесла свої корективи в свідомість людей, що вчилися знаходити виходи з екстремальних ситуацій і не сприймати як даність інформаційну реальність, яку їм нав'язували. Багато хто з тих, хто пережив війну, «вийшли з неї, споглядаючи світ іншими очима»⁹². До того ж, в роки війни значно зросла політична свідомість радянських громадян, спільна боротьба проти ворога консолідувала суспільство. Це, з одного боку, сприяло розгортанню нової хвилі стаханівського руху «за відбудову Вітчизни», а з іншого – висловленню незгоди з чинною владою в деяких питаннях (але не відкриті прояви публічної опозиції). Так на деяких виборчих округах відхиляли кандидатури, пропоновані компартією⁹³.

Особливо критично оцінювати реалії могли фронтовики, котрі зіткнулися з іншою культурою, іншим рівнем життя, коли переступили кордон СРСР. Це добре ілюструє діалог між персонажами п'єси Костянтина Симонова «Під каштанами Праги»: молодою чешкою і радянським солдатом. Коли дівчина зауважила, що радянські люди не мали б любити Європу, вілли, великі будинки з залізними дахами, бо вони заперечують ці блага, полковник їй відповів: «Заперечити можна ідеї, залізний дах не можна заперечити. Якщо він залізний, то залізний»⁹⁴.

У той самий час в суспільстві продовжували звучати мілітарні гасла, мілітарна мова екстраполювалася на повсякдення, її часто використовували в

⁹¹ *Крупина В.* Влада радянської України в оцінці громадян (друга половина 1940-х – початок 1950-х рр.). – С.126–127.

⁹² Там само. – С. 24.

⁹³ Там само.

⁹⁴ Цит. за: *Зубкова Е.Ю.* Послевоенное советское общество. – С. 24.

плакатах⁹⁵. Мілітаризовані гасла стали неодмінним атрибутом погоні за швидкими темпами відбудови СРСР, стаханівського руху і нової хвилі соціалістичних змагань.

Окрім виходу з війни, пізній сталінізм прикметний ще й таким процесом, як продовження інтеграції новоприєднаних західноукраїнських областей в те радянське суспільство, яке пройшло докорінні зміни в соціальній структурі та «екстремальні 1930-ті рр.» Цей процес характеризувався боротьбою з «українським буржуазним націоналізмом»⁹⁶, депортаціями західноукраїнського населення⁹⁷, спробами провести індустріалізацію, колективізацію та культурну революцію в дуже короткі терміни⁹⁸. Продовжується практика перерозподілу кадрів з центральних областей УРСР на новоприєдані західноукраїнські території: в заклади освіти, партійні та промислові структури прибували ідеологічно підковані фахівці⁹⁹.

Майже одразу після завершення Другої світової війни, радянський уряд входить в негласну конфронтацію з американським: розгортається Холодна війна, світ ділиться на два табори «демократичний, антиімперіалістичний» на чолі з СРСР та «антидемократичний, імперіалістичний» на чолі зі Сполученими Штатами, як їх окреслив Андрій Жданов¹⁰⁰. Відмова від допомоги в форматі плану Маршала спровокувала невдоволення в

⁹⁵ «Новая пятилетка – пятилетка великой стройки. Восстановим, построим и введем в действие за 1946-1950 гг. 5900 предприятий!». Електронний ресурс: <https://propagandahistory.ru/187/Sovetskie-plakaty--Pervye-poslevoennye-gody/>; Гливенко В. Демобілізувались... Мобілізувались. // Перець. – 1946. – № 14. – С. 1; Самум.С. Звільнило 5 з половиною мільйонів оборотних коштів // Перець. – 1949. – №10. – С. 2.; Козюренко О. Не такі гори форсували // Перець. – 1949. – №12. – С. 1.

⁹⁶ Левицька О. Методи радянзації Західної України у 1939-1940 рр. // Журнал «Схід». Електронний ресурс: http://www.experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=35387

⁹⁷ Надольський Й. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в Західних областях України (1939-1953 рр.)

⁹⁸ Бажан О. Радянська західних областей України в другій половині 1940 – початку 1950-х років. – С. 340.

⁹⁹ Там само. – С. 341.

¹⁰⁰ Из доклада А.А. Жданова "о международном положении" на первом совещании коминформа. 25.09.1947.

суспільстві (особливо серед селян)¹⁰¹, що потребувало посилення ідеологічної кампанії, направленої проти Заходу і цього плану, зокрема¹⁰². Радянська пропаганда вимальовувала суспільство «оточеної фортеці», що захищається від ймовірного збройного нападу ззовні. Таким чином, все, що опинилося поза цією «фортецею» проголошувалося партією і сприймалося суспільством, як «загрозливе» і «вороже»¹⁰³.

У цей період стартує також кампанія боротьби проти «космополітизму» – прозахідних тенденцій серед радянської інтелігенції, або ж, будь-яких скептичних висловлювань щодо радянської дійсності (що одразу здобували статус «антипатріотичних»). Основним слоганом-звинуваченням в пресі в цей період стало «низькопоклонство перед Заходом»¹⁰⁴.

1.2. Робота преси: система, правила, цензура.

Сталінізм в історії радянської преси відзначився вагомими перетвореннями в системі контролю за друком і в роботі видань загалом. Кінець 1920-х – початок 1930-х рр. поглибив диференціацію між партійними і непартійними виданнями та надовго «вивів з гри» приватні видавництва. У цей час остаточно сформувалася централізована система цензури, де дії центрального Головліту контролювалися лише наказами (Політбюро) ЦК ВКП(б).

Ієрархія в радянській пресі мала такий вигляд: найбільш вагомими тут були центральні видання, далі за ієрархією – республіканські, районні, міські газети, журнали та стінгазети. Серед усіх, окрім стінгазет, категорій видань особливе місце посідають «партійні». До них належали друковані органи КПРС: центральні, республіканські, обласних/крайових тощо парткомів

¹⁰¹ Зубкова Е.Ю. Послевоенное советское общество. – С. 128.

¹⁰² Там само. – С. 129.

¹⁰³ Там само.

¹⁰⁴ Об одной антипатриотической группе театральных критиков // Правда. – 28 января 1949.

місцевих рад тощо. Головним партійним виданням була газета «Правда» – орган ЦК КПРС.¹⁰⁵

Друга за значимістю група включала «радянську пресу», центральним органом якої була газета «Известия», що видавалася ВР СРСР. Наступними були видання громадських організацій: «Труд» (орган профспілок), «Комсомольська правда» (видання ЦК ВЛКСМ) і «Піонерська правда» для дітей. І до останньої за значимістю групи в новій радянській системі друкованих органів належать наукові видання Академії наук СРСР, республіканських та галузевих академій тощо.¹⁰⁶

Журнал сатири і гумору «Перець» належить якраз до партійних видань, як орган ЦК КП(б)У. Серед партійних друкованих органів трапляються різні за жанром видання, оскільки передбачалося, що так можна «виховати і перевиховати» якомога ширші верстви населення з широким спектром зацікавлень. У партійних органах працювали найкращі кадри: в 1930-х – 1940-х рр. в «Правді» і «Огоньке» друкувалися статті Іллі Еренбурга, Михайла Кольцова, Бориса Польового та Костянтина Симонова та інших.¹⁰⁷

Наприкінці 1920-х рр., здебільшого, друковані органи афілювалися з владою/партією, оскільки будь-яких приватних альтернатив не було. Тому в газетах і журналах почали друкувати офіційні партійні постанови, міжнародні договори, промови вождів і високих чиновників тощо. Змінилась стилістика газет та журналів, для яких стала характерною бюрократична манера подачі інформації через великий обсяг офіційних матеріалів.¹⁰⁸

Продовжували публікувати і публіцистичні за стилем статті. Матеріали, надруковані в партійних виданнях, незалежно від стилістики часто мали значення прямого розпорядження. Головна роль серед партійних видань, як

¹⁰⁵ Исторические источники советского периода. – С. 622.

¹⁰⁶ Там само ; Шліхта Н. Історія радянського суспільства: Навч. посібник. – С. 56.

¹⁰⁷ Советская периодическая печать: группы изданий и особенности содержания // Кол. авторов Источниковедение. – Москва, 2014. Електронний ресурс: <https://history.wikireading.ru/396273>

¹⁰⁸ Там само.

вже зазначалося, відводилася газеті «Правда». Деякі статті, що виходили друком на її сторінках, знаменували зміни в державній політиці. Наприклад, стаття від 2 березня 1930 р. «Запаморочення від успіху: до питань колгоспного руху», підписана іменем Сталіна, офіційно засвідчила «перегини» в колективізації¹⁰⁹. Таким чином, до авторів партійних видань можна причислити ЦК ВКП(б) та інші значні управлінські структури, що продукували закони і розпорядження, а також, політичних діячів, чії промови та статті публікувалися в виданнях.

Також, в СРСР існувало «авторство знизу», де автором виступав, безпосередньо, читач. Особливим жанром в радянській публіцистиці стали листи до редакції. В умовах радянської дійсності, де не існувало традиції відстоювання своїх прав через суди через ангажовану судову систему і фактичну відсутність альтернатив зворотнього зв'язку від органів влади, ці листи стали практично єдиним методом заявити про свої проблеми. Працівників преси сприймали як захисників від несправедливості, оскільки публікація листів або статей, написаних на цих матеріалах, могла виправити стан справ на краще¹¹⁰. Зрозуміло, що тут йдеться про проблеми «на місцях». Жодна критика владної системи, невдоволення державною політикою не могли з'являтися на шпальтах газет. Це становило небезпеку як для автора листа, так і для всього видання¹¹¹. Разом з тим, періодично публікувалися відверто інспіровані листи, в яких «прості робітники» шельмували і викривали «ворогів народу», «ворожі провокації»¹¹².

¹⁰⁹ *Сталин, И.* Головокружение от успехов. К вопросам колхозного движения // Правда. – 2 марта 1930 г. – С. 1.

¹¹⁰ *Fitzpatrick S.* Supplicants and citizens: public letter-writing in Soviet Russia in the 1930s // *Slavic Review*. – 1996. Vol. 55, № 1. – P. 78–105. ; *Matthew E.* Letter-writing and the State. // *Cahiers du monde russe* [Online]. – № 40/1-2, 1999. URL : <http://journals.openedition.org/monderusse/8>

¹¹¹ *Костилева С.* Документи Головліту УРСР як джерело вивчення системи політико-ідеологічного контролю над друкованими ЗМІ. – С. 107.

¹¹² Советская периодическая печать: группы изданий и особенности содержания. Електронний ресурс: <https://history.wikireading.ru/396273>

Прохання/скарги та відгуки про творчість – це не єдині теми, які траплялись серед листів від читачів до редакції. Деякі читачі (особливо це стосується тематичних журналів) надсилали свої твори з проханням надрукувати/дати відгук від редактора або іншого кваліфікованого працівника журналу. Таким чином, авторами, що публікувались в тому чи іншому виданні могли стати «прості читачі» (автори-початківці), штатні працівники (чиї матеріали складали основний масив тексту в номері) та автори, у яких видання «замовляли статті» (в основному це були короткі спогади на пам'ять про колег/ до ювілею / до значної дати або статті-хроніки ділових чи дипломатичних подорожей).¹¹³.

Певний відрізок часу Держвидав (Система державних видавництв) і партійна література не підлягали цензурі¹¹⁴. З червня 1922 р. головним органом цензури у СРСР стало Головне управління з питань літератури та видавництв (Головліт). Окрім центрального Головліту, були засновані ще його місцеві і республіканські відділення. «Головліт» було створено і в УРСР 29 серпня 1922 р.¹¹⁵. Він мав назву «Головне управління у справах преси УРСР» і розгалужувався на місцеві підрозділи при губернських політпросвітах¹¹⁶. Безпосередньо «Головним управлінням у справах літератури і видавництв» УРСР він став аж 1946 р., коли остаточно перейшов в підпорядкування Ради Міністрів УРСР¹¹⁷. Цим наказом розширили його обов'язки і повноваження і прирівняли його функціонал до центрального Головліту. Тож, Головліт УРСР здійснював: перегляд усіх призначених для публікації друків та рукописів, фотоматеріалів, малюнків, карт, плакатів тощо; укладання правил, розпоряджень та інструкцій у справах друку, які ставали обов'язковими для всіх видавництв, періодичних і неперіодичних

¹¹³ Див. наприклад: ЦДАМЛМ. – Ф. 668. – Оп. 1. – Спр. 71. – 69 арк.; ЦДАМЛМ. – Ф. 668. – Оп. 1. – Спр. 72. – 83 арк.; ЦДАМЛМ. – Ф. 668. – Оп. 1. – Спр. 73. – 2 арк.; ЦДАМЛМ. – Ф. 668. – Оп. 1. – Спр. 98. – Арк 1.; ЦДАМЛМ. – Ф. 668. – Оп. 1. – Спр. 110. – 10 арк.

¹¹⁴ Горяева Т. Политическая цензура в СССР. 1917-1991 гг. – С. 196.

¹¹⁵ Горяева Т. Политическая цензура в СССР. 1917-1991 гг. – С. 186.

¹¹⁶ ЦДАГО України. – Опис ф.4605.

¹¹⁷ Горяева Т. Политическая цензура в СССР. 1917-1991 гг. – С. 187.

видань, типографій, бібліотек та книжкових магазинів¹¹⁸. Всі локальні відділення, відповідно, відкрито чи негласно (залежно від хронологічних рамок) підпорядковувалися місцевим партійним комітетам¹¹⁹.

Від Головліту при видавництвах працювали уповноважені цензори – політредактори. Вони продивлялись рукописи, давали відгуки, які передавались старшому політредактору (тобто, «завідуючому видавництв», які призначалися Головлітом або безпосередньо ЦК), який міг погодитися чи не погодитися з коментарями рядового політредактора¹²⁰. Системи подальшого контролю в Головліті не існувало. Зазвичай, ця роль відводилася пресі чи іншим організаціям. Бували випадки, коли продукція, заборонена Головлітом випускалась місцевими «літами»¹²¹.

Таким чином, Головліт контролював усю видавничу діяльність. Він також видавав дозволи на відкриття видавництв та періодичних видань, впливав на кадрову політику, мав повноваження закривати друковані органи. Водночас, керівні накази та інструкції Головліту формувалися згідно з наказами партійних органів¹²². Тобто, найвищою ланкою в системі цензури все одно залишалися Політбюро та агітпроп/відділ друку ЦК ВКП(б), який зберігав за собою право на критику роботи будь-яких відомств і управлінь, у тому числі і Головліту.

На рубежі 1930-х рр. реорганізується Головліт, відбувається пристосування його завдань до нових порядків в суспільстві і, відповідно, у пресі. В його обов'язки все ще входив попередній і наступний політико-ідеологічний контроль над літературою і мистецтвом, написання літературних оглядів і керівництво над органами цензури на місцях¹²³. 1930

¹¹⁸ Костилєва С. Документи Головліту УРСР як джерело вивчення системи політико-ідеологічного контролю над друкованими ЗМІ. – С. 110.

¹¹⁹ Там само. – С. 113.

¹²⁰ Там само. – С. 204.

¹²¹ Там само.

¹²² Горяева Т. Политическая цензура в СССР. 1917-1991 гг. – С. 188.

¹²³ Там само. – С. 203.

р. Головліт отримав право рецензувати твори, надруковані Держвидавом і партійні друковані органи¹²⁴.

За тим самим принципом відбувалась реорганізація всіх республіканських Головлітів: їм теж надали право на відкриття видавництва і контролю за ними всіма¹²⁵. Наприкінці 1930-х рр. Головліт засудили за «перегини» через безсистемне вилучення творів друку в ході очищення бібліотек і читалень від «ідеологічно-невитриманої літератури». Відтоді всі його заборони проходили узгодження ЦК або місцевих обкомів/крайкомів¹²⁶.

У цей самий час, з 23 квітня 1927 року згідно зі спеціальною постановою Оргбюро ЦК ВКП(б), всі питання ідеологічного керівництва вирішував Відділ друку ЦК. За ним закріплювалась «своєчасна постановка нових питань і проблем і сприяння своєчасного їх вирішення у пресі», а також «залучення преси до активної участі у впровадженні рішень партії і нагляд за правильним проведенням друку (всіх видів) політики партії»¹²⁷.

Тобто, Головліт і Відділ друку ЦК мали відносно паралельні функції в сфері ідеологічного контролю. Загалом, у 1930-х рр. склалася розгалужена система органів прямо чи опосередковано дотичних до цензури. Серед них: система Держвидаву, що з початку 1930-х рр. теж була підцензурна Головліту та функціональні відділи Наркомпросвіти РСФСР (образотворчих мистецтв, музичний, театральний тощо). До цієї галузі долучилася і нова управлінська структура ВКМ (Всесоюзний комітет з питань мистецтв) при РНК СРСР¹²⁸.

Важливим об'єктом контролю партійних органів з березня 1931 р. стала також плакатна продукція, в подальшому – основна візуальна складова пропаганди в радянській культурі, інструмент висміювання та сатиризації

¹²⁴ Горяева Т. Политическая цензура в СССР. 1917-1991 гг. – С. 203.

¹²⁵ Федотова О. Політична цензура друкованих видань в УСРР-УРСР (1917-1990 рр.). – Київ, 2009. – С. 142.

¹²⁶ Там само. – С. 166.

¹²⁷ Горяева Т. Политическая цензура в СССР. 1917-1991 гг. – С. 197.

¹²⁸ Там само. – С. 223.

«іншого», «чужого» для радянського суспільства¹²⁹. Такий стан речей остаточно закріпився після прийняття постанови ЦК ВКП(б) «Про плакатну літературу» від 11 березня 1931 р., яка стала основоположною в регламентації діяльності митців-плакатистів і залишалася актуальною протягом усієї доби сталінізму¹³⁰. Цією постановою утвердився посилений контроль за візуальною складовою пропаганди з боку Держвидаву, Сільгоспвидаву, *ИЗОГИЗ* (Державного видавництва зображувального мистецтва) та інших¹³¹.

До органів цензури, неформально, можна приписати і деякі центральні видання, на чолі з газетою «Правда». Статті, опубліковані в ній, часто ставали «жовтою карткою» для видань. Саме на її сторінках 2 липня 1951 р. була опублікована стаття «Против идеологических извращений в литературе»¹³². Ця стаття, а точніше, твердження, висвітлені в ній, викликали резонанс як серед вищого республіканського партійного керівництва, так і серед представників різноманітних видань чи незалежних авторів. Лейт-мотивом цієї статті була жорстка критика коротенького вірша Володимира Сосюри «Любіть Україну», надрукованого в журналі «Звезда» в перекладі. Критика стосувалася «націоналістичних нот» у творі. Про масштаби впливу статті свідчать матеріали засідання ЦК КП(б)У і аналіз обговорень цієї статті партійними органами¹³³.

Такий вид цензури відрізняється від того, який втілює держапарат. Ця цензура – суспільна, така, яка виноситься назагал. Суспільна цензура засуджує публічно і теж спонукає до негайної і ефективної саморегуляції. Тому, непрямий наказ у рядках редакційної статті «Против идеологических извращений в литературе» редактори інших видань сприйняли як поштовх до

¹²⁹ Там само. – С. 143.

¹³⁰ Там само. – С. 145.

¹³¹ Там само.

¹³² Против идеологических извращений в литературе // Правда. – №183. – С. 2.

¹³³ ЦДАГО України – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 785. – 162 арк.

подальшої самоцензури, а сама «Правда» виступила суспільним цензором «Звезды» та інших республіканських видань.

Підсумовуючи, можна сформувати таку схему здійснення контролю над друкованою продукцією:

- 1) твори/статті, що публікуються в газетах та журналах поділяються на рубрики і проходять контроль, спершу, в заввідділу кореспонденції/фейлетонів/фотоматеріалів тощо. Далі – вони потрапляють до рук редколегії та головного редактора газети/журналу;
- 2) допущені до друку редколегією твори рецензує політредактор при видавництві та передає на огляд старшому політредакторові. Всі політредактори – уповноважені Головліту;
- 3) уже над друкованою продукцією здійснює контроль уповноважена комісія при Головліті або/та при відділі друку ЦК;
- 4) останньою інстанцією в системі контролю за друком було Управління пропаганди і агітації ЦК ВКП(б)¹³⁴, як головний орган ідеологічного контролю за друкованими виданнями.
- 5) одним з неформальних органів цензури є центральна партійна преса, яка може відреагувати на ту чи іншу опубліковану статтю/працю як оперативно, так і з суттєвим запізненням.

1.3. Завдання преси

Основні вимоги до нової радянської преси визначив свого часу ще Володимир Ленін. Він впровадив розуміння газети, як «колективного агітатора», «пропагандиста» і «організатора», що сприяв залученню усіх класів в політичне життя країни. Сталін, в свою чергу, визначав пресу, як

¹³⁴ Из стенограммы выступления А. А. Жданова на совещании работников аппарата ЦК ВКП(б) по вопросам пропаганды. // Власть и художественная интеллигенция. – С. 549.

«ідеологічну зброю» і саме після «великого зламу» 1929 р. роль преси в радянському суспільстві догматизується¹³⁵.

Однією з поворотних публікацій в роботі преси став лист Сталіна до редакції журналу «Пролетарська революція», опублікований в ньому ж у № 6 за 1931 р. Основною причиною невдоволення вождя була стаття Григорія Слущкого «Більшовики про німецьку соціал-демократію в період її довоєнної кризи». Хоча стаття визначалася як «дискусійна», Сталін виступив проти того, щоб «давати трибуну» тим авторам, які дозволяють собі писати «ідеологічно шкідливі» статті, навіть в форматі дискусії. Таких авторів-«фальсифікаторів» варто одразу «клеїмити» та «зривати з них маски»¹³⁶. Цікаво, що за даними цієї ж статті засуджений твір Слущкого вийшов друком рівно за рік до її публікації (у № 6 за 1930 р.)¹³⁷. Після опублікування звернення/ремарки Сталіна працівників друкованих органів, викладачів журналістики на теоретиків преси, що прагнули працювати творчо почали цькувати¹³⁸.

У методичці ЦК КП(б)У «Про пресу: марксистсько-ленінська хрестоматія» за 1932 р. газета визначається, як важливий інструмент партії для здійснення свого курсу¹³⁹. Зразками «правильного» виданнями в радянській пресі були партійні газети. За Валерієм Мериновим, дослідником радянської журналістики, для них притаманними були такі ознаки:

- 1) Слова партійних функціонерів і вождя вважаються непомильними і становлять основу ідеологічної лінії газети. При цьому вождь є водночас роботодавцем, першим читачем і контролером-цензором, тому журналіст такого видання втрачає свою суб'єктність;
- 2) Підвищення градусу емоційності, конфліктність;

¹³⁵ Шліхта Н. Історія радянського суспільства: Навч. посібник. – Київ, 2010. – С. 55.

¹³⁶ Сталин И. О некоторых вопросах истории большевизма: письмо в редакцию журнала «Пролетарская Революция» // Пролетарская Революция. - № 6 (113), 1931 г. – С. 102.

¹³⁷ Там само.

¹³⁸ Шліхта Н. Історія радянського суспільства. – С. 55.

¹³⁹ Там само.

- 3) Спрощене дихотомічне розуміння світу, що подається через конфлікт «добро-зло», «ми-вони». Також зразковий пресі властива деструкція і високий рівень конфронтації відносно зовнішнього світу та заперечення надбань «буржуазної» цивілізації;
- 4) Стирання жанрових кордонів: переплетення бюрократичної мови з образністю та емоційністю. Все стає «публіцистикою» (літературою), емоційність (ідейність) перекриває логіку (факти);
- 5) Вся «публіцистика» перетворюється на метажанр «Апології» з великими жанровими складовими: «Слава» (Утопія) та «Знеславлення» (Антиутопія). «Слава» сакралізує головну цінність тоталітарної свідомості – влади і меж її правління а, також підтримує основний тоталітарний міф про непогрішність вождя¹⁴⁰.

Завдання, які партійні органи ставили перед всією пресою, теоретично мали корелюватися з доктринами офіційної ідеології. І корелювалися. Всі партійні і непартійні видання мали орієнтуватися на постанови Головліту, Управління пропаганди і агітації ЦК ВКП(б) і настанови-публікації в центральних виданнях (таких, як «Правда», «Литературная газета» тощо).

Окрім офіційних програмних документів, публікувалися і «викривальні» статті, тобто такі, які засуджували уже готовий продукт (статтю, сюжет тощо), показували негативний приклад, а не надавали чіткої методичної інструкції. Вони становили основу методичного врегулювання ідеологічного наповнення преси (серед них і вказаний вище лист Сталіна). Така тенденція, «вчити на хибах», була притаманна і для офіційних настанов та документів (доповідних записок, промов видатних партійних діячів на нарад, засідань і пленумів¹⁴¹). Тобто, центральні видання лише наслідували партійну риторику, публікуючи «викривальні» сюжети.

¹⁴⁰ Меринов В. Типологические особенности советской центральной прессы (на примере газеты «Правда») // Дискурс современных масс-медиа в перспективе теории, социальной практики и образования. – С. 190.

¹⁴¹ Див. наприклад: Докладная записка заместителя начальника управления пропаганды и агитации ВКП(б) А. М. Еголина секретарю ЦК ВКП(б) Г. М. Маленкову о положении в 32

Загалом, для офіційної ідеології СРСР, як для системи доктрин тоталітарного суспільства, була характерна абстрактність і пластичність ідеологем¹⁴², тобто рамок, в які б мусив вписатися митець/автор. І, водночас, для неї був характерний гострий контроль за дотриманням чинних «меж дозволеного». Часто в документах, де йдеться про партійну політику щодо пропаганди та друкованих видань, можна знайти такі формулювання, як «не вистачає талановитих, значних творів»¹⁴³, «містить ідейні помилки»¹⁴⁴, «наша концепція моралі»¹⁴⁵, «слабкий твір»¹⁴⁶ без конкретних уточнень.

Часто ці постанови мають «викривальний» характер. Їхнім лейтмотивом була повальна «критика», що в період пізнього сталінізму стала основним засобом «виховання» не лише читача, а й самого автора.¹⁴⁷ Хоча сам Сталін у

літературе. // Власть и художественная интеллигенция. – Москва, 1999. – С. 535-545. ; Из стенограммы выступления А. А. Жданова на совещании работников аппарата ЦК ВКП(б) по вопросам пропаганды. // Власть и художественная интеллигенция. – С. 549-551. ; Докладная записка Управления пропаганды и агитации ЦК ВКП(б) секретарю ЦК ВКП(б) А.А. Жданову о неудовлетворительном состоянии журналов «Звезда» и «Ленинград». // Власть и художественная интеллигенция. – С. 559. ; Правленная стенограмма выступления И. В. Сталина на заседании оргбюро ЦК ВКП (б) по вопросу о кинофильме «Большая жизнь». // Власть и художественная интеллигенция. – С. 581-584. ; Постановление оргбюро ЦК ВКП(б) «О репертуаре драматических театров и мерах по его улучшению». // Власть и художественная интеллигенция. – С. 591-598.

¹⁴² Арент Х. Джерела тоталітаризму. – Київ, 2005. – С. 373-374.

¹⁴³ Из стенограммы выступления А. А. Жданова на совещании работников аппарата ЦК ВКП(б) по вопросам пропаганды. // Власть и художественная интеллигенция. – С. 549.

¹⁴⁴ Докладная записка Управления пропаганды и агитации ЦК ВКП(б) секретарю ЦК ВКП(б) А.А. Жданову о неудовлетворительном состоянии журналов «Звезда» и «Ленинград». // Власть и художественная интеллигенция. – С. 565.

¹⁴⁵ Поздний сталинизм. Послевоенные идеологические кампании и репрессии. // Historical Web. Электронный ресурс: <http://www.historicalweb.ru/toris-822-2.html>

¹⁴⁶ Постановление политбюро ЦК ВКП(б) о плане производства художественных, документальных и видовых кинофильмов на 1948 год». // Власть и художественная интеллигенция. – С. 635.

¹⁴⁷ Див. наприклад: Докладная записка Управления пропаганды и агитации ЦК ВКП(б) секретарю ЦК ВКП(б) А.А. Жданову о неудовлетворительном состоянии журналов «Звезда» и «Ленинград». // Власть и художественная интеллигенция. – С. 564-565. ; Неправленная стенограмма заседания оргбюро ЦК ВКП(б) по вопросу о журналах «Звезда» и «Ленинград». // Власть и художественная интеллигенция. – С. 570. ; Постановление оргбюро ЦК ВКП(б) «О репертуаре драматических театров и мерах по его улучшению». // Власть и художественная интеллигенция. – С. 593-594. ; Постановление политбюро ЦК ВКП(б) «О составе художественного совета министерства кинематографии СССР». // Власть и художественная интеллигенция. – С. 620. ; Постановление ЦК ВКП(б)

своїх промовах, на що звертає увагу Жданов, акцентував на тому, що «ніякої критики в нас немає», а, тому, її варто терміново посилювати і впроваджувати всіма доступними засобами¹⁴⁸. В одному зі своїх виступів Андрій Жданов зазначив:

*Тов. Сталин говорил о том, что нам нужна объективная, независимая от писателя критика, т.е. критика, которую может организовать только Управление пропаганды, объективная критика невзирая на лица, не пристрастная, поскольку тов. Сталин прямо говорил, что наша теперешняя критика является пристрастной*¹⁴⁹.

Іншим важливим пунктом, який зустрічається в більшості опублікованих за 1946–1953 рр. постанов оргбюро, політбюро та Установи пропаганди та агітації ЦК ВКП(б) є те, що радянську людину, як і радянську дійсність, не можна «опошлять»¹⁵⁰. «Пошлость» в радянському соціокультурному дискурсі – це те, що в класичній класифікації методів пропаганди називається «блискучим узагальненням»¹⁵¹, гучним терміном, що містить в собі набір нечітко визначених ознак і може трактуватися відповідно до обставин. У даному випадку, термін «опошлять» приблизно співзвучний із терміном «викривлювати», а по факту означає «зображати невідповідно до чинних ідеологічних доктрин». Іншими словами, «пошлость» – це будь-що, що не відповідає лінії партії.

Також, важливим завданням митців і літераторів було «реагувати на виклики сьогодення», вимагалось «писати на актуальні теми», що мали висвітлювати саме «радянські реалії»¹⁵². Під «радянськими реаліями»

о журнале «Знамя» // Власть и художественная интеллигенция. – С. 642. ; Постановление оргбюро: «О журнале «Знамя». // Власть и художественная интеллигенция. – С. 645-646.

¹⁴⁸ Из стенограммы выступления А. А. Жданова на совещании работников аппарата ЦК ВКП(б) по вопросам пропаганды. // Власть и художественная интеллигенция. – С. 549.

¹⁴⁹ Там само.

¹⁵⁰ Неправленная стенограмма заседания оргбюро ЦК ВКП(б) по вопросу о журналах «Звезда» и «Ленинград». // Власть и художественная интеллигенция. – С. 579.

¹⁵¹ Соловей В. Абсолютное оружие. Основы психологической войны и медиаманипулирования.

¹⁵² Постановление оргбюро ЦК ВКП(б) «О репертуаре драматических театров и мерах по его улучшению». // Власть и художественная интеллигенция. – С. 591. Там само. – С. 593. ; Постановление оргбюро: «О журнале «Знамя». // Власть и художественная интеллигенция. – С. 644.

розуміли зазвичай не просто сюжети виключно з радянського повсякдення. Навпаки – клеймування зовнішнього ворога теж займало чільне місце на шпальтах газет та журналів, зокрема і «Перця». «Радянськість» тут полягала в формуванні «правильного» ідеологічного простору, в який поринає читач, коли гортає сторінки преси. Усі друковані, озвучені, показані сюжети мали відображати радянську і позарадянську дійсність «такою, як вона є» в партійних постановах та інших інструкціях парткерівництва. СРСР на сторінках друкованих текстів мав поставати не інакше, як «народна індустріальна країна, країна найбільшого в світі соціалістичного землеробства» та «країна передової соціалістичної культури»¹⁵³, тобто найбільш передова і «народна» держава світу.

Отже, в період пізнього сталінізму, радянська преса функціонувала в соціумі, що пережив низку значних струсів: більшовицьку революцію і тотальну реорганізацію соціальної структури, форсовану індустріалізацію і колективізацію, «великий злам» 1929 року, масові чистки 1930-х рр. та Другу світову війну. Це суспільство, в якому розгортається програма «об'єднання Західних областей України з УРСР». Воно «екстраординарне» (за Шейлою Фіцпатрик), стресове з одного боку і дисципліноване з іншого.

У цей час продовжує функціонувати сформована ще у 1930-х рр. розгалужена система багаторівневого ідеологічного контролю за друком, що накладає на автора/журналіста суттєві обмеження в творчому самовираженні. Партійні органи покладають на пресу функції «ідеологічної зброї», «вихователя», котрий конструює ідейний фон дійсності в свідомості читача. Поряд з цим, читач звертається в пресу, як до арбітра, що може вирішити деякі його негаразди. Тобто, навіть партійна преса, котра найбільшою мірою є бюрократизованою і залежною від ЦК, мусить реагувати на певні виклики і потреби читача. Хоча, лише на ті, які не підривають ідеологічної лінії партії.

¹⁵³ Речь А. Жданова // Первый всесоюзный съезд советских писателей 1934. Стенографический отчёт. – С. 3.

Розділ 2. Сатира і сатирик у радянській пресі

У попередньому розділі нами окреслена загальна роль преси в досліджуваній період, виокремлено її основні завдання. Гумор, як і гумористична преса, займав якщо не окрему, то відмінну від інших жанрів позицію в радянській друкованій продукції. Очевидно, що гумор, як жанр, має свої художні прийоми та інші жанрові особливості, що зумовлюють його унікальний інструментарій. У даному розділі ми окреслимо, яка роль відводилась офіційному гумору і сатирі в радянському суспільстві пізнього сталінізму.

2.1. Гумор - це зброя: офіційні завдання сатирика

Позиція партії — це специфічна категорія контролю в радянському суспільстві. Вона виконує роль попередньої цензури, що накладає на автора-творця широке коло зобов'язань, пов'язаних зі змістовим наповненням творів, їхньою формою та риторикою/мовними засобами, що їх диктує «більшовицька новомова» тощо. Основними джерелами аналізу «партійного погляду» на ті чи інші питання виступають партійні документи різного типу (протоколи засідань, постанови тощо) та публікації-статті в партійних виданнях на кшталт «Правди».

У 1920-х - 1930-х рр. велися публічні дебати щодо ролі і функцій сміху (як і щодо багатьох інших проявів культури в новому радянському культурному дискурсі)¹⁵⁴. Це вказує на те, що гумор вважався не просто жанром тексту, а мав свої ідеологічні функції, як театральне мистецтво, кіно чи скульптура. Основною платформою таких дискусій виступала преса, там само, здебільшого обговорювалося питання «як сміятися по-радянськи?».

Однією з перших значних фігур СРСР, яка на широкий загаль визначила роль гумору в побудові нового суспільства, був нарком просвіти Анатолій Луначарський. У своїй статті «Будем смеяться», опублікованій ще 1920 р. в журналі «Вестник театра» він писав, що «сміх — це зброя», це «тонка зброя»

¹⁵⁴ Ушакин С. «Смехом по ужасу»: о тонком оружии шутов пролетариата. — 2013. — № 3. — С. 130-162.

революції, яку варто застосовувати для боротьби з усіма «буржуазними пережитками» поряд з мечем в іншій руці. Він закликав до «оновлення старого сміху»¹⁵⁵, чим запустив процес перетворень в сміховій культурі радянського суспільства.

1930-ті рр. стали часом повторної реорганізації усіх сфер більшовицької культури в ході сталінської «культурної революції» та остаточного впровадження її постулатів в радянський соціокультурний дискурс. Катерина Єремєєва окреслює цей період як рубіжний і для гумору: саме в цей час у дискусіях і обговореннях діячів культури «викривальна сатира» все частіше протиставляється «гумору-розвазі» і гумор, як «зброя» переважно вважається більш «правильним»¹⁵⁶. Дослідниця звертає увагу на те, що 1930-ті рр. утвердили уявлення про те, що гумор – це «справа серйозна»¹⁵⁷. Вона наводить уривок з мемуарів режисера Григорія Александрова, де сам автор говорить про те, що «легкі форми комічного» в одному з його фільмів («Веселі хлоп'ята», 1934) санкціонував сам Сталін. Отже, ми розуміємо, що «легкі форми комічного» – це дещо відмінне від «правильного» комічного, дещо «напівлегальне», оскільки його інтеграція в творчість потребує особливої санкції в (най)вищих ешелонах влади¹⁵⁸.

«Веселі хлоп'ята» (1934) Александрова і стали тим тригером, що запустив дискусію навколо створення державної монополії на «сміх», сміхову культуру в СРСР. Колеги по цеху називали кінокартину «інородною» для нової пролетарської культури. Поет Семен Кирсанов звинувачував твір Александрова в повній аполітичності¹⁵⁹. Від критики за недостатньо сильну ідеологічну складову «Веселих хлоп'ят» захищав сам Борис Шумяцький, один з «батьків» радянського кіновиробництва. Він писав: «Клас, що переміг,

¹⁵⁵ Луначарский А. Будем смеяться // Собрание сочинений: в 8 т. – Москва, 1964. – Т. 3. – С. 79.

¹⁵⁶ Єремєєва К. Бити сатирою. – С. 35.

¹⁵⁷ Там само.

¹⁵⁸ Там само.

¹⁵⁹ Ушакин С. «Смехом по ужасу». – С. 134.

хоче сміятися радісно. Це його право. І цей радісний радянський сміх радянська кінематографія має дати глядачеві»¹⁶⁰. Таким чином, конструювання нової сміхової культури було радше «одержавленням» вже існуючих художніх форм і інструментів гумору та сатири¹⁶¹. Цей процес відбувався за тією ж схемою, що й ідеологізація багатьох інших видів мистецтва в 1920-ті–1930-ті рр.: переймання художнього досвіду дореволюційних митців з упровадженням нового ідеологічного наповнення в творчість і мистецтво.

«Веселі хлоп'ята» Александрова були однією з перших спроб творення радянської сміхової культури, де превалує «гумор-розвага». Тим не менш, основна лінія конструювання нового гумору визначалася уявленнями Луначарського, задекларованими ще в 1920-х рр. про те, що сміх – це зброя¹⁶². Дехто з учасників дискусії, що розгорнулась навколо «Веселих хлоп'ят» порівнював сміх з «дезінфекцією» суспільства¹⁶³. Таке позиціонування залишалось провідним, починаючи з 1920-х - 1930-х рр. і надалі, огортаючи увесь сталінізм.

У воєнний і повоєнний період уявлення про роль гумору, як зброї, лише посилилося. За матеріалами наради редакторів газет за 10 червня 1948 р., наприклад, можемо зробити висновок, що гумор є одним з важливих засобів виховання нової радянської людини¹⁶⁴. У матеріалах цієї наради, після переліку тем, на яких газети та журнали повинні робити основний акцент в своїх публікаціях, на окремому аркуші без сторонніх приміток і ремарок зазначається: «Шире использовать: карикатуры, частушки, песни, фейлетоны»¹⁶⁵. А, отже, всі партійні видання мали взяти до уваги цю

¹⁶⁰ Цит за: Ушакин С. «Смехом по ужасу». – С. 134.

¹⁶¹ Там само.

¹⁶² Там само.

¹⁶³ Там само.

¹⁶⁴ ЦДАГО. – Ф.1. – Оп. 70. – Спр. 22/22. – 21 арк.

¹⁶⁵ Там само.

настанову. Таким чином, гумор навмисне популяризується серед видань, як дієвий інструмент для досягнення поставлених цілей.

Того ж 1948 р. з лекцією «Про фейлетон» в Вищій партійній школі при ЦК ВКП(б) виступив один з найвідоміших на той час радянських журналістів Давид Заславський. Фейлетон, за автором, – «це не сатиричний твір, а політико-полемічний, що допускає елементи сатири». Гумор – не основна його складова¹⁶⁶. Згідно з Заславським, Салтиков-Шедрин називав свої сатиричні очерки фейлетонами саме через їхню політичність¹⁶⁷. Автор чітко протиставляє «буржуазного» і «нового», радянського (в образі Салтикова-Щедріна), фейлетоністів: «фейлетонізм», як синонім низькопробного протиставляється якісним політико-полемічним творам з елементами політичної (тобто «викривальної») сатири¹⁶⁸. Заславський вписує сміх в загальноприйнятту в радянському дискурсі історичну канву: стародавні, «вільні» люди (якими автор вважає давніх греків) сміялися, а з IV ст. людство, нібито, перестало сміятися під «тяготами рабських ланцюгів» або «мук совісті» і знову почало, коли звільнилося з-під «гніту господарів»¹⁶⁹. Тож, сміх/гумор є не лише інструментом формування «нової людини», він є її незмінним атрибутом. За Енгельсом, як пише автор: «гумор – це риса сильного, життєрадісного класу, що готовий боротися, впевнений в своїй перемозі»¹⁷⁰.

Фейлетон (вже як сатиричний твір) мав виконувати ті ж задачі, що й вся «марксистсько-ленінська» публіцистика, за твердженням Заславського¹⁷¹. Як і для всієї «зразкової більшовицької літератури», характерною рисою фейлетонів мала бути «злободенність»¹⁷². Як показує наше дослідження, саме відсутність цього елемента, злободенності, у творах сатириків як

¹⁶⁶ Заславський Д. О фельетоне. — Москва, 1945. — С. 1.

¹⁶⁷ Там само.

¹⁶⁸ Там само. — С. 3–5.

¹⁶⁹ Там само. — С. 9.

¹⁷⁰ Там само. — С. 13.

¹⁷¹ Там само. — С. 8.

¹⁷² Там само. — С. 6.

«Перця», як і інших видань, ставала основною причиною невдоволення, висловленого у відповідних постановах ЦК КП(б)У або окремих органів цензури.

24 квітня 1946 р. в газеті «Правда» публікується викривальна стаття «О пошлых сказаниях одного журнала». Важливим звинуваченням у бік авторів-творців журналу, за версією анонімного автора, стали «застарілість» ідей і фігур, які використовувалися для висвітлення тих чи інших сюжетів із повсякдення, та й самі сюжети, як підкреслювалось, «вже давно не є злободенними».¹⁷³ Центральна фігура статті – журнал «Перець». Тож, брак злободенності став чільним звинуваченням, направленим проти журналу. Дана публікація в центральному виданні ЦК ВКП(б) стала приводом до усунення з посади другого головного редактора «Перця» М. Карпова та майже повної зміни редколегії.

Якраз постанова ЦК КП(б)У «О журнале сатиры и юмора «Перець» від 5 жовтня 1946 р., реакція на «викривальну статтю» «Правди», звинувачує журнал в тому, що деякі його твори «опошляють» радянську дійсність.¹⁷⁴

1948 р. за «опошлення» під критику уповноваженого Головліту УРСР потрапив і фейлетон Остапа Вишні «1046».¹⁷⁵ У цьому фейлетоні автор переводить 11-річний заробіток середньостатистичного колгоспника (у нашому випадку, Федора Пилиповича Клеменсова) у вареники. Наприкінці фейлетону виявляється, що такою зарплатнею багатодітної сім'ї не прогодувати.¹⁷⁶ Здавалось би, звинувачення, в даному випадку, мало полягати у «викривленні радянської дійсності». Натомість, Кость Полонник, голова Головліту, прокоментував цей твір, як такий, що «опошлен образами советских колхозников».¹⁷⁷ Такий коментар складно зрозуміти. Катерина

¹⁷³ О пошлых писаниях одного журнала. // Правда. – 24 августа 1946 г. – С. 2.

¹⁷⁴ ЦК КП(б)У о журнале сатиры и юмора «Перець» // Литературная газета. – 1946. – № 41 (2304). – С. 1.

¹⁷⁵ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр.5063. – Арк. 76.

¹⁷⁶ Там само.

¹⁷⁷ Там само.

Єремєєва пов'язує його з ймовірністю того, що він з'явився через критику «хуторянства» в літературі або ж сам Полонник некоректно висловився і це не фейлетон «опошлен», а образ колгоспника¹⁷⁸. Вона наводить і розбирає цитату з того ж документу:

Автор задался целью показать зажиточную жизнь колхозного села. Для этого он прибегнул к следующему приему: выработанные колхозниками трудодни перевел в вареники и вычислил, сколько вареников стоит труд колхозной семьи. Фельетон заканчивается таким «нравоучением»: колхозник, имеющий на своем счету 90.000 вареников не должен угощать ими гостей, обладающих меньшим количеством тех же вареников.¹⁷⁹

Як бачимо, ця теза цензора не збігається з жодною з висловлених вище і не пояснює, що означає «опошлен образами советских колхозников».

Окрім «1046» того ж року до друку заборонили ще 3 твори, що мали вийти друком у журналі «Перець». Один з них – вірш Дмитра Білоуса «Керівний товариш». У цьому творі фігурує збірний образ керівника на будь-якому пролетарському підприємстві (лісопилці, будівельному майданчику, заводі чи фабриці). Вірш побудований на опозиції пролетаря, який «діє, зводить все із згарищ» і його керівника, який «вмів завжди ... (лиш. – М.Я.) керувати»¹⁸⁰. Сам твір, нібито й відповідає стандартам радянської ідеології – спонукає до праці, прославляє її, виопуклює образ пролетаря-стаханівця, він «на часі» – проте відповідь на те, ким саме є цей керівний товариш, який критикується, не є очевидною.

Скоріш за все, читач, який взяв би журнал до рук і прочитав фейлетон, міг подумати про своє власне керівництво, екстраполюючи уявну ситуацію, змальовану у вірші, на власні реалії. Така екстраполяція і посприяла, очевидно, тому, що цензор сприйняв «керівного товариша» Білоуса без чітко вирізненного фаху, як своїх керівників чи керівництво загалом. Такі ситуації, котрі допускали найменшу ймовірність того, що сатира спрямується на вище і, що ще гірше, партійне керівництво, в подальшому мали нівелюватися, тому будь-який сатиричний твір відтепер мусив стати

¹⁷⁸ Єремєєва К. Політичний гумор Радянської України у 1941-1991 рр. – С. 76.

¹⁷⁹ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр.5063. – Арк. 76.

¹⁸⁰ ЦДАГО – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр.5063. – Арк. 75.

однозначним, таким, щоб цензор одразу міг зрозуміти, про кого йдеться в тексті, чи хто змальовується в шаржі/плакаті.

Так само, спірними видаються підстави для критики байки Івана Неходи «Слон та Моська» (1948). У ній автор розповідає про те, як радянський народ (слон) «варить сталь, кладе бетон», наполегливо працює над розбудовою Вітчизни. Однак, цензором це уподібнення до слона сприймається не як возвеличення радянського народу на противагу «моськам», а як прирівняння праці цього самого народу до праці тварини.¹⁸¹

Таким чином, часто ремарки і звинувачення, направлені проти сатиричних творів, потребували уточнень. Така абстрактність настанов, які можна було трактувати як заманеться разом із вимогами терміново реагувати на звинувачення, породжували гостру потребу в якомога точніших інструкціях. Тому, Федір Маківчук, головний редактор журналу «Перець» з 1946 р. по 1986 р., у своєму огляді бюлетеню Відділу пропаганди і агітації Компартії України «На допомогу редакторів газети» (бл. 1950 р.) звертається від імені редколегії з проханням чітко окреслити план роботи газет і журналів, їх «цілеспрямованість», тобто надати чіткий перелік задач.¹⁸² За словами автора, у бюлетені не сказано про те, як газети займаються / повинні займатися ідеологічними питаннями, як сприяють розгортанню критики та самокритики і особливо критики знизу. Настанови виглядають нечіткими, «не гострими».¹⁸³

Характер доступних працівникові преси документів, створених на принципі введення в радянський інформаційний дискурс якомога більшої кількості «критики і самокритики», створював специфічну «сіру зону» усвідомлення своїх задач. Загальну картину роботи журналістів, сатириків, плакатистів, фейлетоністів та інших діячів радянської культури влучно ілюструє така ремарка Сергія Ушакіна: «Працівники радянської культурної

¹⁸¹ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5063. – Арк. 78.

¹⁸² ЦДАЛМ. – Ф. 668. – Оп. 1. – Спр. 218. – Арк. 1.

¹⁸³ ЦДАЛМ. – Ф. 668. – Оп. 1. – Спр. 218. – Арк. 1.

індустрії, можливо, і не в змозі були чітко сформулювати адекватну модель соціалістичної комедії, проте вони досить добре знали, чого в радянському гуморі бути не має»¹⁸⁴.

2.2. Журнал «Перець» в радянській пресі.

Для визначення статусу журналу «Перець» в радянській пресі варто обумовити набір необхідних для цього критеріїв. Перший з них – це фактична позиція в ієрархії радянської преси загалом. Уточнити цю позицію допоможе співвіднесення тиражу «Перця», якості друкованого продукту з іншими виданнями УРСР та СРСР загалом; значення і завдання гумору в формуванні нового радянського суспільства.

Журнал сатири і гумору «Перець» – це партійне видання, друкований орган ЦК КП(б)У. Тобто, на республіканському рівні він знаходився на найвищій сходинці ієрархії поряд з такими газетами, як «Радянська Україна» чи «Робітнича газета» (з 1957 р.)¹⁸⁵. Безумовно, редколегія «Перця» мусила зважати на настанови і зауваження центральних всесоюзних видань (газета «Правда»).

Визначити місце «Перця» всередині його основної категорії, в ієрархії партійних видань республіканського рівня, допоможуть окремі партійні документи, де прямо згадується журнал. Катерина Єремєєва зазначає, що значення і роль журналу «Перець» зазвичай не визначалися поза рамками завдань преси загалом, не виділялися окремо¹⁸⁶. Часто «Перець» згадується поряд з іншими виданнями негумористичного змісту без акцентування на його спеціальному значенні чи жанрі¹⁸⁷. Наприклад, в довідці «Про положення з виходом республіканських журналів “Україна” та “Перець”» (1945) автор зауважує, що обидва видання втрачають свою «злободенність» через несвоєчасність їх виходу. Як гумористичне видання тут «Перець» не

¹⁸⁴ Ушакін С. «Смехом по ужасу».

¹⁸⁵ Див. додаток 1.

¹⁸⁶ Єремєєва К. Бити сатирою. – С. 46.

¹⁸⁷ Там само.

виділяється¹⁸⁸. Як зазначає Катерина Єремєєва, на республіканській нараді працівників преси 1953 р. Олексій Кириченко згадує «Перець» як зразковий журнал, що добре виконує функції критика недоліків радянського суспільства¹⁸⁹. І в цьому випадку його не виділяють як пресу гумористичного спрямування. Також, Кириченко у цій же доповіді радить усім представникам преси звертатись до фейлетонів і карикатур у своїх публікаціях¹⁹⁰.

Це зайвий раз підтверджує те, що гумор був лише інструментом досягнення цілей, поставлених перед пресою загалом. З іншого боку, саме гумористична, сатирична форма змістового наповнення журналу сприяє ефективнішому досягненню цих самих цілей. Дослівно, Кириченко ставить перед пресою завдання «викривати недоліки в роботі наших партійних, радянських, господарських організацій, розвінчувати бюрократів, хаптурників, верхоглядів, гостро критикувати тих, хто не хоче бачити недоліків в нашій роботі, миритися з ними»¹⁹¹. Він використовує в своїй промові риторичну площину, збірні назви, які продукує сатира за допомогою притаманних лише їй засобів.

Тим не менш, гумористичні журнали негласно вважалися другорядними, у порівнянні з виданнями «серйозного» змісту. В офіційному дискурсі імпліцитно першими за значенням були газети, де публікувалися політичні новини і могли друкуватися офіційні постанови партії. На користь цього твердження свідчать і такі показники, як тираж журналу «Перець», якість його друку і заробітна платня працівників.

Лука Паламарчук, головний редактор «Перця» 1941–1945 рр., скаржився на те, що працівники журналу не можуть виконувати поставлений план вчасно, оскільки заробітні плати в них нижчі, ніж в інших республіканських

¹⁸⁸ Єремєєва К. Бити сатирою. – С. 46–47.

¹⁸⁹ Там само.

¹⁹⁰ Там само.

¹⁹¹ Цит. за: Там само.

журналах. У редакції немає поліграфістів і всього необхідного обладнання.¹⁹² Станом на 1945 р. журнал «Перець» мав менш вагомий статус на республіканському рівні, ніж «Крокодил» на всесоюзному. Він був «молодшим» і багато в чому наслідував «Крокодил», як єдине центральне видання відповідного жанру. Після війни саме «Крокодил» став основним джерелом методичних рекомендацій для республіканських сатириків.¹⁹³ Редколегія «Перця» на той момент лише намагалась здобути подібне визнання на рівні республіки. «Крокодил» 1945 р. друкувався в чотири фарби, а «Перець» – в дві, на папері нижчої якості.¹⁹⁴ Це пов'язано, очевидно, з тим, що «Крокодил» був всесоюзним виданням, а тому мав більше ресурсів для своєї діяльності.

До 1953 р. умови роботи в журналі «Перець» покращилися. Вимоги Паламарчука задовольнили, 1948 р. збільшили площу офісу. У 1953 р. Федір Маківчук, новий головний редактор, просив ЦК К(б)У надати в користування редакції додаткове окреме приміщення для відділу листів та скарг, а також два автомобілі для більшої мобільності кореспондентів журналу.¹⁹⁵

За період з 1946 р. по 1953 р. журнал «Перець» чотири рази збільшував свій тираж¹⁹⁶. Коли 1951 р. до центральної редакції приєднали і видання для західних областей, тираж журналу виріс вдвічі: від 50 тис. до 100 тис. примірників. У лютому 1953 р. тираж журналу сягнув 125 тис. од. і 24 випуски на рік. «Крокодил» в лютому 1953 р. випускав 300 тис. примірників (майже втричі більше) і 36 номерів журналу щорічно.¹⁹⁷ Пізніше, у період відлиги, упродовж 1954–1964 рр., як пише Катерина Єремєєва, тираж журналу збільшився з 123 до 400 тис. од. У 1959 р. журнал «Перець» займав

¹⁹² Єремєєва К. Бити сатирою. – С. 46-47.

¹⁹³ Там само. – С. 51.

¹⁹⁴ Там само. – С. 39.

¹⁹⁵ Там само.

¹⁹⁶ Див. додаток 2.

¹⁹⁷ Крокодил. – 1953. – № 4. – С. 14.

друге місце в світі по тиражу серед споріднених видань і п'яте місце – серед найбільш розповсюджених журналів СРСР¹⁹⁸.

У «Перці» працювали видатні сатирики і діячі культури УРСР. Серед них: Петро Козланюк, керівник Львівського відділення Спілки радянських письменників України; Ярослав Галан, кореспондент «Радянської України» на Нюрнберзькому процесі; Остап Вишня, який вже в повоєнний період набув статусу метра радянської сатири; Олександр Козюренко, Валентин Литвиненко, Володимир Гливенко, Казимир Агніт і Борис Шаповал, відомі сатирики-плакатисти¹⁹⁹ тощо. Прикметно, що Петро Козланюк і Ярослав Галан не числилися штатними працівниками журналу «Перець», хоч і були членами редакційної колегії. Серед членів спілки письменників лише Федір Маківчук, Степан Олійник і Сергій Воскрекасенко були зареєстровані, як штатні працівники журналу «Перець»²⁰⁰. Тобто, для значної частини редакторів журналу він був другорядним за значенням (і, очевидно, за престижем) місцем роботи.

Федір Маківчук став головним редактором журналу, коли йому було 34 роки. З 1939 р. він є членом ВКП(б), брав активну участь в інформаційній інтеграції Західних областей України в культурний простір УРСР²⁰¹. Маківчук працював редактором обласної газети «Ленінська Молодь» у прифронтовому Львові, де йому підпорядковувалися і Галан, і Козланюк²⁰². Проте, визнання він здобув уже як редактор «Перця», що дозволило йому стати членом делегації на 12-ій сесії Генеральної Асамблеї ООН в США 1957 р.²⁰³ За перші роки роботи в виданні Маківчук значно підняв його статус, акцентуючи увагу на його соціальній значимості. Він був дуже прискіпливим

¹⁹⁸ Єремєєва К. Бити сатирою. – С. 40.

¹⁹⁹ ЦДАМЛМ. – Ф. 668. – Оп. 1. – Спр. 222. – Арк. 1.

²⁰⁰ ЦДАМЛМ. – Ф. 590. – Оп. 2. – Спр. 20. – Арк. 12, 18, 24, 37, 38, 42, 85.

²⁰¹ ЦДАМЛМ. – Ф. 590. – Оп. 5. – Спр. 541. – 23 арк.

²⁰² ЦДАМЛМ. – Ф. 668. – Оп. 2. – Спр. 2.

²⁰³ ЦДАМЛМ. – Ф. 668. – Оп. 1. – Спр. 202. – Арк. 13.

редактором і до деталей впливав на зміст публікацій не лише в журналі, а й в особистих збірках підпорядкованих йому штатних авторів²⁰⁴.

2.3. Зброя в дії: образ «ворога» в журналі «Перець».

Оскільки Відділ пропаганди і агітації при ЦК КПРС не подавав чіткої програми розвитку сатири і гумору в СРСР, то «на місцях» цю проблему мушили владнати власними силами. Основним масивом документів, які ілюструють спроби створити орієнтовний план щодо цього, є плани роботи сатиричних журналів, зокрема «Перцю», за цей період.

Ми вже зазначали, що в період пізнього сталінізму в офіційний культурний дискурс упроваджується повальна критика, що нерідко передбачає навіть «критику критиків». На відміну від таких «серйозних» видань, як «Правда», «Литературная газета» чи «Ленинград», де публікувалися критичні відгуки на ті чи інші літературні твори, театральні постановки тощо, сатиричні видання мали дещо інші задачі.

Поки в «серйозних» газетах та журналах працювали над новими формами та напрямками прямої критики художніх творів, у сміховій культурі відбувалося конструювання чергового образу ворога. Офіційна сатира стала прямим ретранслятором партійного невдоволення, перетворивши «недобросовісного критика» на «іншого», «чужого», наділивши його шаржованими рисами. Карикатури в журналі закликають не жаліти авторів, реагувати гостріше і не зважати на особисті зв'язки чи заслужений до цього професійний авторитет, тобто покликані ще й давати завуальовану настанову «колегам по цеху».

Ворог, проти якого був направлений гумор – зброя радянського сатирика – мав стати основною фігурою творчості авторів «Перця». Набір «ворогів», маргіналізованих «інших» зумовлювався як напрямком внутрішньої, так і зовнішньої політики СРСР. У цей час зовнішньополітична сатира дещо послаблює свої позиції, у порівнянні з програмою пропаганди в період

²⁰⁴ ЦДАМЛМ. – Ф. 668. – Оп. 2. – Спр. 4. – 10 арк.

війни²⁰⁵. Водночас, список зовнішніх ворогів СРСР суттєво урізноманітнюється.

З 1946 р., коли «німецько-фашистських загарбників» остаточно переможено, на арену виходить новий ворог – буржуазний, «антидемократичний та імперіалістичний» Захід²⁰⁶, а передовсім «ненависна», «чужа» Америка. Зі сторінок «Перця» поступово стирається «фронтowa сатира», натомість виникає і активно транслюється ілюзія «всюдисущості» іноземних шпигунів, суворо забороняється розголошення таємниць²⁰⁷. У карикатурах і фейлетонах різко контрастують жорстка сатира на зовнішньополітичних опонентів²⁰⁸ і сюжети щирого співчуття пролетарям всього світу²⁰⁹, які опинилися поза впливом «демократичного і антиімперіалістичного» блоку на чолі з СРСР²¹⁰.

Важливою мішенню сатири залишався і внутрішній ворог – одна з основних фігур виховання і перевиховання радянських людей, «поганий приклад», до якого так часто апелювали радянські ЗМІ. Поява нових образів у сатиричних журналах, таких як «Крокодил» чи «Перець», – «злободенна» реакція на зміни в повoєнному повсякденні.

Боротьба з космополітизмом і «низькопоклонством перед Заходом» у контексті Холодної війни актуалізувала критику «міщанства» і всього

²⁰⁵ Див. додаток 4.

²⁰⁶ Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал. – 2 т. – Москва, 1997. – С.27.

²⁰⁷ Див. наприклад: Литвиненко В. Куток армійської самодіяльності // Перець. – 1953. – №4. – С. 12.; Козюренко О. Коли зустрічаються двоє... // Перець. – 1948. – № 7. – С. 5.

²⁰⁸ Див. наприклад: Білоус Д. Маршалловка // Перець. – 1948. - №9. – С. 5.; Бе-Ша Молитва гарматного короля // Перець. – 1947. - № 8. – С. 5.; Гливенко В. Клептоманія. В палаті – сам дядя Сам // Перець. – 1947. – № 23. – С.5.; Козюренко О. Американський пацюк // Перець. – 1952. – № 4. – С. 12.; К. КРИВАВА ПРИБУТКІВ // Перець. – 1953. - № 2. – С. 2.; Козюренко О. Бізнесмени // Перець. – 1948. - №. 21. – С. 8.

²⁰⁹ Див. наприклад: Слищенко В. Непроханий гість // Перець 1952. № 20. – С. 12.; Агніт К. В країні Альбіона // Перець. – 1947. – № 21. – С. 2.; К. Агніт Марки Клея // Перець – 1948. – №14. – С. 1.; Литвиненко В. Постійна професія // Перець. – 1946. – №. 17-18. – С. 6.; Агніт К. Роберт Сміт повернувся додому // Перець. – 1947. – № 1. – С. 2.; К. Агніт На околицях Нью-Йорку // Перець. – 1948. - №18. – С. 2

²¹⁰ Цит за: Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал. – С. 18.

«міщанського» у винятково радянському негативізованому розумінні²¹¹. Критиці піддавалися: уникання роботи в селі, куди студенти направлялися після закінчення технікумів і університетів; меркантилізм; «дармоїдство»²¹² та деякі форми «низькопоклонства» («наслідування закордонних мод»²¹³, як наслідування стилю в одязі, зачісці тощо; купівля закордонних товарів²¹⁴, які зчаста зображають, як неякісні, низькопробні та симпатії до сучасного європейського мистецтва)²¹⁵.

Водночас, повернення фронтовиків і розширення впливу Радянського Союзу на центрально-східну частину Європи в повоєнний час таки «імпортувало» на його терени деякі віяння і уявлення про «буржуазну» європейську культуру. Згаданий нами вище уривок з п'єси «Під каштанами Праги» якраз ілюструє «зустріч» радянських людей з «буржуазною» культурою і кардинально відмінним від соціалістичного побуту і рівнем життя, які визнаються самим солдатом, персонажем п'єси, як кращі («залізний дах не можна заперечити»²¹⁶).

Прикметно, що «дармоїди» і «низькопоклонники» візуально зображалися дуже схоже. Вони зазвичай вдягнені «на європейський манер», це здебільшого молоді люди (чиновники середньої ланки, інтелігенція або студенти)²¹⁷. Тобто все «міщанське», не залежно від того, перегукується воно з образами «колишніх людей» чи є «імпортованим», імпліцитно є «низькопоклонством перед Заходом». Такий акцент на «імпорті» пов'язаний з тим, що станом на 1936 р. офіційно «буржуазного ворога» в суспільстві СРСР було подолано, про що проголошувалось в Конституції. У серії малюнків «Закреслений радянською владою» в кутку аркуша № 1 журналу

²¹¹ Див: Русский язык и советское общество. – С. 101.

²¹² Гливенко В. Із серії «дармоїди». // Перець. – 1952. – № 23. – С. 1.

²¹³ Бе-Ша. Пошились у дурні // Перець. – 1946. – № 8. – С. 2.

²¹⁴ Гливенко. В. Серед музикальних дам // Перець. – 1946. – № 13. – С. 7.

²¹⁵ Козюренко О. Принципіальний товариш // Перець. – 1947. – №19. – С. 3.

²¹⁶ Зубкова Е.Ю. Послевоенное советское общество. – С. 24.

²¹⁷ Див наприклад: Риклін Г. Звичка бути мільйонером // Перець. – № 15. – 1949. – С. 6. ; Каплан Л. Карикатура // Перець. – 1947. – №23. – С. 4.; Матусевич Р. Моди // Перець. – 1953. – №1. – С. 9. ; Воскресенко С. Пава // Перець. – 1953. – №1. – С. 10.

«Перець» за 1948 р. наведено чіткий перелік «інших», котрі в минулому не вписалися в рамки соціалістичного суспільства і були соціально витіснені з нього або фізично знищені. Серед них: фабрикант, поміщик, банкір, куркуль, крамар, чорносотенець.²¹⁸

«Перець» – це журнал, для якого притаманна «сезонність»: зміщення акцентів з міста в село на час посівних кампаній, підготовки колгоспів до зборів врожаю і навпаки – на період зими частіше з'являються сюжети про місто. Тим не менш, сюжети, присвячені «шкідникам на селі» становлять левову частку всього змістового наповнення «Перця», що може бути зумовлене кількома причинами:

1. Колективізація – це проблемний процес, який в переважній більшості важко сприймали селяни.²¹⁹ До того ж, голод 1944–1947 рр. провокував сильне невдоволення партійною політикою на селі. Таким чином, з'явилася необхідність створити нового ворога в середовищі селян, «внизу»;
2. Майже всі, хто працював в журналі «Перець» на той момент, мали селянське походження, постійно комунікували з селом. Тож, цілком можливо, тема села була досить близькою для авторів.

У «Перці» за 1946–1953 рр. можна знайти кілька «комплексних» карикатур, які зображають основну більшість «шкідників» у тій чи іншій сфері соціалістичного будівництва. У композиції малюнків художників О. Козюренка та Бе-Ша під назвою «Комашки-Букашки» на останній сторінці першого березневого номера 1947 р. бачимо майже повний список «шкідників», які орудують на ниві сільського господарства. Серед них: типові «рокрадачі», «розбазарювачі», «прогульники», «симулянти».²²⁰ Дані збірні назви застосовувалися і для «шкідників» на фабриках чи в кабінетах. Проте персонажам саме цієї карикатури притаманні клішовано-сільські

²¹⁸ Перець. – 1948. – № 1. – С. 1–8.

²¹⁹ Общество и власть: 1930-е годы. Повествование в документах / Отв. ред. А.К. Соколов. – Москва, 1998. – С. 3–11, 122–160.

²²⁰ Козюренко О., Бе-Ша Комашки-букашки // Перець. – 1947. – № 5. – С. 8.

атрибути: вони зображені у вигляді комах, що псують врожай і орудують в полі²²¹. Менш метафоричною є карикатура на обкладинці восьмого номера 1948 р. На ній – найбільш популярні категорії шкідників: «рвач», «спекулянтка», «ледар», «симулянт» та «злодій»²²². За тими ж звинуваченнями під сатиричну критику підпадають і деякі «недобросовісні» робітники. Окремо варто виділити таку категорію, як «бракороби»²²³, що не трапляється серед селянства.

Чиновники дрібної та середньої ланки теж були мішенню для «перчан». Згідно із загальною канвою пропаганди, відповідальність за «перегини на місцях» та інші ганжі в роботі нової економічної та бюрократичної систем списувались на місцевих управлінців: голів колгоспів, керівників заводів, секретарів та дрібних чиновників при держустановах обласного та районного значення²²⁴ тощо.

У першому серпневому номері «Перця» 1953 р. пересікаються дві тематики: шкідники в колгоспах і шкідники-чиновники. Карикатура «овочеві шкідники» подає читачеві збірні образи «бюрократа», «безгосподарника», «бездіяльника»²²⁵. Зазвичай, «чиновники-недбальці» та робітники-стаханівці утворюють бінарну опозицію. Їхні образи на сторінках журналу частіше за все доповнює графік: він різко підіймається вгору там, де зображені прогресивні передовики²²⁶, і різко падає на карикатурах на дрібне чиновництво. У журналі «Перець» трапляються і «зразкові» керівники, але поодинокі і лише в порівняльних сюжетах²²⁷.

«Бюрократ» – найпопулярніший образ на сторінках «Перця», але критика бюрократії, як системи, не притаманна для карикатур у партійних

²²¹ Див. додаток 5.

²²² Гливенко В. Слухали і ухвалили // Перець. – 1948. – № 8. – С. 1.

²²³ Див. наприклад: Б. а. Вороги високого врожаю бавовни // Перець. – 1951. – № 19. – С. 12.; Бе-ша Весняні екзамени в індошові // Перець. – 1952. – № 10. – С. 7.

²²⁴ Див. додаток 10.

²²⁵ Козюренко О. Овочеві шкідники // Перець. – 1953. – № 16. – С. 1.

²²⁶ Див. наприклад: Гливенко В. Характерна риса // Перець. – 1947. – № 21. – С. 1.

²²⁷ Козюренко О. Обкладинка // Перець. – 1947. – № 15. – С. 1.

виданнях. «Бюрократ» постає як одна з основних мішеней на 1949 р. в одній зі збірних карикатур журналу «Били, б'єм і будем бити!» Василя Гливенка²²⁸. Автори персоналізують негативні образи, дають їм характерні прізвища.

Тим не менш, сюжети, змальовані в журналі, ілюструють не особисті, а загальні проблеми бюрократичної системи: канцелярщину, тяганину («марнування паперу», сюжети, що зустрічаються досить часто), зволікання у практичному виконанні постанов, зневажливе ставлення до роботи під виглядом дотримання формальностей тощо²²⁹. Частково це можна пов'язати зі спробою створити образ «винного» низового чиновника, щоб критика не піднялася на вищі чини. З іншого боку, такі сюжети імпліцитно критикують усю систему і виглядають як «злободенні сюжети», продиктовані «знизу», як певна поступка читачеві, своєрідний кредит довіри. Так могли створювати *видимість* боротьби з негативними явищами в радянському суспільстві, висловлювати «стурбованість» запитами читача і давати йому надію, що скоро проблема нівелюється.

Таким чином, викривальна функція сатири дуже виразно проявлялася на сторінках «Перця». Основним її засобом є збірні назви для окремих категорій «шкідників», що дають змогу екстраполювати окремий ганж на зображуваний образ. Андрій Батурський, тогочасний літературний критик, звертає увагу також на «прізвища-клички» в творах Олійника, Воскрекасенка і Білоуса, котрі друкувалися в «Перці». Такі «прізвища» як «Роззяврот-Сліпенко», «Курило-Кадильський», «Самхват», «Загинайло», «Загреба», «Плакида» «Хекало-Вельможний», «Засідайко» та інші²³⁰ персоніфікують збірні образи, «звужують» їх і надають додаткових, уточнюючих смислових відтінків.

Сам Батурський зазначає, що «склад і функції «зображальних» прізвищ-кличок в творах С. Олійника, С. Воскрекасенка і Д. Білоуса свідчать про

²²⁸ Див. додаток 7.

²²⁹ Див. наприклад: *Самум С.* Ворог канцелярщини // *Перець*. – 1947. – № 11. – С. 6.

²³⁰ ЦДАМЛМ. – Ф. 706. – Оп. 2. – Спр. 574. – Арк. 3.

бойовий, політично загострений, наступальний характер сатиричних творів²³¹». Саме «наступальний характер» сатири частіше за все транслюють твори, котрі виходили друком у «Перці».

Так само, на фоні критики без конкретики одним з методів «правильної» подачі радянської дійсності стала активна гіперболізація позитивних і негативних рис в образах, явищах, гра на контрастах у сюжетах. Так негативний персонаж набував відверто-шаржованих рис і нерідко зображався поряд з «правильним», красивим і реалістичним пролетарем чи колгоспником²³². Такий прийом вводить в дію доктрину однозначності, за якою негативний персонаж мусить виступити різко-негативним, а позитивний – справжнім героєм. Читачеві повинно бути чітко зрозуміло, хто є хто. Тому тут вибудовується логічний ряд: гіперболізоване=явне=істинне.

2.4. «Перець допоміг»: комунікація з читачем

Різка, гіперболізована сатира, однозначність і перманентний антагонізм в образах та інші методи «боротьби», що їх застосовує «гумор-зброя» мають на меті не так викрити «шкідника» і злочинця, як виховати нового радянського читача, зробити з нього *нову радянську людину*. Тому, комунікація з читачем, пряма чи опосередкована, була однією з найважливіших складових у роботі редакції журналу.

Листи до редакції, як відомо, були масовим явищем у СРСР, одним з небагатьох, доступних для пересічних громадян, способів «подолати несправедливість» на місцевому та регіональному рівнях. Редактори журналу «Перець», у свою чергу, якомога активніше сприяли тому, щоб до редакції писали, щоб отримати від читача зворотній зв'язок. Однією з найбільш показових рубрик «Перця», яка наглядно демонструвала читачеві, що його

²³¹ Там само. – Арк. 5.

²³² Див. наприклад: Самум С. Парад перемоги // Перець. – 1951. – № 9. – С. 4–5. ; Гливенко В. Характерна риса // Перець. – 1947. – № 21. – С. 1. ; Гливенко В. Яскрава риса // Перець. – 1948. – № 5. – С. 1.

почуто, є «Перець допоміг». Там публікувалася відповідь редакції на попередні звернення-скарги читачів на різних посадовців дрібної та середньої ланки (самі листи-скарги публікувалися у постійній рубриці «Київ Перцю»). Це були публікації у формі звіту: яке покарання отримав обвинувачений²³³. Ось приклад однієї з них:

В «Перці» №15-16 був вміщений лист про те, що голова Понорницької (Чернігівщина) райспоживспілки І. Бришко привласнив собі гармошку, яку обласний відділ культосвітніх установ надіслав районному клубові.

Секретар Понорницького райкому КП(б)У т. Артеменко повідомив редакцію, що за розбазарювання продуктів і культкрану І. Бришка знято з роботи й притягнуто до кримінальної відповідальності.²³⁴

Як бачимо, до уваги беруться навіть дрібні порушення. Катерина Єремєєва звертає увагу на те, що в повоєнний час, редакція «Перця» найактивніше збирала статистику щодо покарань своїх «мішеней»²³⁵. Загалом, статистика була дієвим методом візуалізації своїх досягнень і утвердження журналу «Перець» як творця дієвого «червоного сміху»²³⁶. У рубриці «Київ Перцю» публікувалися скарги читачів різного змісту, але завжди вони були персоналізовані і спрямовані проти конкретної особи, вказаної в листі.

У повоєнні роки, «Перець» здобув репутацію (як серед колег, так і серед читачів) «страшної зброї» проти всього, що суперечило офіційній ідеології і сконструйованій «радянській дійсності». Одним із чинників, які цьому сприяли, було ведення статистики щодо того, на який термін позбавлення волі був засуджений той чи інший адресат критики (часом терміни сягали 20 років)²³⁷. Таким чином, Федір Маківчук намагався якомога довше зберігати за журналом «Перець» статус соціально дієвого видання. Він підкреслював

²³³ Див. наприклад: Перець допоміг // Перець. – 1946. – № 1–2. – С. 14. ; Перець допоміг // Перець. – 1946. – № 14. – С. 7. ; Перець допоміг // Перець. – №1. – 1947. – С. 7.

²³⁴ Перець допоміг // Перець. – №1. – 1947. – С. 7.

²³⁵ Єремєєва К. Бити сатирою. – С. 50.

²³⁶ Там само.

²³⁷ Там само.

дієвість критики сатири і самого журналу в багатьох своїх звітах і пишався тим, що журнал сприяє покаранню його «мішеней»²³⁸.

Автори заохочували писати листи і дітей. В одній з «дитячих» гуморесок, опублікованих в «Перці» («Борщ з кабаном») автор запитує в читачів, як правильно треба було б вчинити з неслухняним хлопчиком-персонажем Стьопкою, який капризував, перекручував слова і не зважав на осуд оточуючих, чинив так, як йому захочеться всупереч усталених правил²³⁹. Тобто, певною мірою, Стьопка демонстрував «інакомислення», що набуває в дитячому гумористичному творі викривлених, гіперболізованих форм.

На це діти відповідали так: «Стьопу треба було здати в дитячий будинок»²⁴⁰; «Я б не грала з цим Стьопою»²⁴¹, «Стьопці треба ремняків надавати»²⁴². Є і більш розгорнуті рекомендації від 12-ти-річної Лени: «Поперше я хочу написати про його поведінку! Стьопку щоб не панькали... Подруге раз не дати йому їсти може він не буде говорити, що мама зварила борщ з кабаном... Потретьє мамі його не треба зважати на його вибрики. Хай поплаче і перестане...»²⁴³. Окремої уваги заслуговує такий уривок з листа:

*Этот мальчик Стёпа очень плохой. Мне кажется, что его много нежит мама, много за ним ухаживает она, плохо, что не наказывают. Чаше нужно его ставить в угол, а папи надо его ремнём успокаивать... Прошу опубликовать моё письмо в журнале «Перец».*²⁴⁴

Тут авторка демонструє, на її думку, найбільш правильний спосіб виховання дитини. Очевидно, на той час є загальноприйнята практика поведінки з «неслухняними» дітьми. На неї накладаються уявлення про прийнятну міру жорсткості покарання за «неправильну» поведінку і вчинки. Дівчинка, котра написала цього листа, вочевидь, виклала всі свої засвоєні

²³⁸ Єремєєва К. Бити сатирою. – С. 50.

²³⁹ Маківчук Ф. Борщ з кабаном // Смішного! Електронний ресурс: http://humour.ukrlife.org/humoreski_makivchuk2.html Посилання на твір.

²⁴⁰ ЦДАМЛМ. – Ф. 668. – Оп. 1. – Спр. 203. – Арк. 23.

²⁴¹ Там само. – Арк. 24.

²⁴² ЦДАМЛМ. – Ф. 668. – Оп. 1. – Спр. 203. – Арк. 35.

²⁴³ ЦДАМЛМ. – Ф. 668. – Оп. 1. – Спр. 203. – Арк. 37. Пунктуацію збережено.

²⁴⁴ ЦДАМЛМ. – Ф. 668. – Оп. 1. – Спр. 203. – Арк. 31.

знання в цьому сегменті, як їй здавалося, в максимально вдалому ключі, з метою показати, що її текст вартий публікації в журналі.

Таким чином, дитина сама вчиться «перевивохувати» «інших» дітей, чиї норми поведінки не вписуються в загальноприйняті в радянському суспільстві стандарти. З наведених уривків видно, що значна частина адресантів покладає відповідальність за виховання дітей на їхніх батьків. Але й трапляються інші листи з ремарками на кшталт «я б не грала...», що свідчить про практику усвідомлення власної відповідальності за виключення тих, хто «не правильний», «не слухняний», «інший». Зазвичай це фігури, яких пропонує читачеві преса, як видно з твору «Борщ з кабаном»

Про виховну роль журналу «Перець» свідчить і такий уривок: «Ми, гуртківці... школи, захоплюємось Вашими творами. По них ми навчаємось любити свій трудовий народ, Вітчизну, жити і працювати по-комуністичному»²⁴⁵ Боротьба з ворогами радянського народу тут не згадується.

Таким чином, у ході комунікації редакції журналу «Перець» з читачем найяскравіше проявляються такі основні ролі гумору і сатири в повоєнний період як «зброя» і «вихователь». «Наглядає і карає» не лише сатира. Часто на сторінках журналу з'являються не гумористичні тексти, за допомогою яких редакція викриває «шкідників» в радянському суспільстві. У них вказуються вже не збірні образи чи клички, а конкретні імена і прізвища з локальною прив'язкою. Таким чином, видання здобуває свій авторитет. Це, з одного боку, спонукає читача довіряти журналові, покладати на нього надію в «подоланні несправедливості», а з іншого – унаочнює матеріал, викладений в сатиричних творах: «ворог посеред нас».

²⁴⁵ ЦДАМЛМ. – Ф. 668. – Оп. 1. – Спр. 203. – Арк. 42.

Для визначення місця журналу «Перець» в ієрархії радянської преси можна застосувати статичні і динамічні параметри. «Перець» має статус авторитетного партійного видання республіканського значення. Його можна назвати центральним виданням УРСР. Тираж і якість друку журналу «Перець» з роками змінюється, а наприкінці 1940-х рр. він не поступається «Крокодилові» за якістю фарби. Тираж «Перця» станом на 1953 р. менш ніж втричі менший за тираж журналу «Крокодил» (за примірник) в той час, коли тираж «Радянської України» менший за тираж «Правди» майже в 20 разів. Проте, гумористична спрямованість журналу «Перець» все ж робить його другорядним виданням (серед друкованих органів ЦК КП(б)У) як для партійного керівництва, так і для деяких керівників самого журналу, котрі були штатними працівниками інших, «більш серйозних» видань на кшталт «Радянської України».

Основними завданнями гумору і сатири, згідно з партійною ідеологічною лінією, є боротьба проти «недоліків радянського суспільства» та різноманітних «ворогів», а також, виховання і перевиховання читача. Журнал «Перець», як і радянська преса загалом, мав транслювати і транслював такі цінності нового радянського суспільства, як патріотизм, ентузіазм в «боротьбі за соціалістичне майбутнє» і роботі, співчуття до «пролетарів всього світу» та ненависть до зовнішніх, «буржуазних» ворогів соціалізму та «шкідників» поряд. Образ «ворога» конструювався в кожній ніші «соціалістичного будівництва»: селяни, робітники, чиновники, інтелігенція мали знати і вирізняти «чужих» серед «своїх». Такий підхід дозволяв створити ілюзію того, що всі негативні явища в радянському суспільстві є виключно роботою всюдисущих «ворожих елементів» «знизу», а не негативними наслідками політики партії.

На прикладі журналу «Перець» бачимо, що такий ефект досягався не лише за допомогою гумору та сатири. Традиційно для радянської преси, редакція отримувала численні листи від читачів, оскільки створила імідж видання, яке допомагає розв'язати повсякденні проблеми. Журнал

58

підтверджував свою дієвість за допомогою спеціальної рубрики «Перець допоміг», вочевидь, покликаної піднімати лояльність читача. Ця ж рубрика підтверджувала тезу про те, що «гумор – це зброя», оскільки серед жертв журналу були не лише фігуранти листів читачів, а й ті, хто потрапив до фейлетонів та карикатур самих «перчан».

Розділ 3. Радянський сатирик в повоєнний час: республіканський вимір.

3.1. Українські радянські сатирики: формування ідентичності.

У повоєнний період питання ретельного добору працівників культури та преси стояло не так гостро, як це було в 1920-х – 1930-х рр., після Великого терору, «культурної революції», партійних чисток і «жданівщини», котра зачепила не так мистецтво, як митців. Повоєнний час – це той період, коли «революція закінчилася»²⁴⁶ а, отже, радянське суспільство утвердило омріяну (Сталіним) соціальну структуру без «господарів-експлуататорів»²⁴⁷, де державою керували висуванці з «правильних» класів: селян та пролетарів. У 1920-х – 1930-х рр. кадрова політика була авангардним засобом в перетворення соціальної структури, на відміну від повоєнного періоду, де вона стала радше інструментом конструювання лояльного апарату управління і дієвого апарату пропаганди.

Ігор Абросімов в своєму дослідженні, присвяченому кадровій політиці пізнього сталінізму, зазначає, що владна партійна верхівка вважала «правильну» кадрову політику однією з основних складових, які забезпечували стабільність режиму²⁴⁸. Саме тому, не лише сама партійно-державна бюрократія, а й діячі господарчих, науково-технічних і культурних установ підбиралися і призначалися на посади відповідно до строгих писаних²⁴⁹ і неписаних правил, розроблених самою номенклатурою. Часто важливу роль в доборі кадрів відігравали особисті взаємини кандидатів на ту чи іншу посаду з вищими посадовцями²⁵⁰.

Кандидати відбиралися також на основі анкетних даних. Чільним пунктом для прийому на керівні посади, як зазначає Абросімов, було

²⁴⁶ *Фицпатрик Ш.* Русская революция. — Москва, 2018.— С. 273.

²⁴⁷ Конституція 1936 р.

²⁴⁸ *Абросимов И.* Организационные основы кадровой политики / Кадровая политика власти в СССР 1939-1953. Електронний ресурс: <https://www.proza.ru/2011/03/20/1140> (16.06.2019)

²⁴⁹ Там само.

²⁵⁰ Там само.

соціальне походження кандидата. Вважалося, що керівні посади в Радянському Союзі можуть займати лише пролетарі і селяни. Поняття «соціальне походження» не обмежувалося «класом» сім'ї, в якій народилась особа. Важливою була також перша, хоч часом і короткочасна робота в колгоспі чи на державному підприємстві, що обумовила б її «правильність», «пролетарськість».²⁵¹

Для того, щоб зайняти керівний пост обов'язковим було членство в партії. У період після «великих чисток» 1930-х рр. масові виключення з партії поновилися вже 1948 р., в повоєнний час. Починаючи з 1948 р., партквитка позбавляли десятки тисяч людей щорічно, що значно перевищувало кількість тих, хто вступав в партію. Таким чином, на думку вищого чиновництва, як пише Абросімов, членство в партії було запорукою наявності відповідних політичних якостей, лояльності до режиму і превентивним заходом для уникнення несподіванок. Така кадрова політика сприяла конструюванню слухняного і керованого апарату.²⁵²

Одним з додаткових методів забезпечення лояльності апарату управління у важливих стратегічних структурах була національна складова кадрової політики партії. Центру було необхідно забезпечити такі структури в республіках «своїми» людьми, котрі не виховувалися в місцевій національній культурі. Особливо це стосувалося УРСР, де постійно мала місце боротьба з «буржуазним націоналізмом», як в довоєнний, так і в повоєнний час (особливо це стосувалося західних областей України).²⁵³

Ці діячі, що перебували як на керівних посадах, так і належали до низки посередніх «служащих» складали специфічний прошарок радянського суспільства – інтелігенцію. Інтелігенція в СРСР мала невизначене становище. Це був радше «прошарок між класами», а не клас рівноцінний до

²⁵¹ Абросімов І. Нормативные основы кадровой политики. Електронний ресурс: <https://proza.ru/2011/03/20/1113>, відвідано 27.05.2020.

²⁵² Там само.

²⁵³ Там само.

«правильних»: робітництва і колгоспного селянства.²⁵⁴ Їх називали «робітниками розумової праці»²⁵⁵, вписуючи в прийнятну ідеологічну канву. У метричних документах радянського періоду слова «інтелігент», «інтелігенція» не вживались взагалі. Натомість використовували слова «служащий», «из служащих».²⁵⁶

Одне з найбільш поширених означень інтелігенції можемо знайти в брошурі Олексія Лутченка «Советская интеллигенция (Формирование кадров советской интеллигенции 1917-1961)», опублікованій 1962 року:

За роки Радянської влади наш народ, керований Комуністичною партією, провів величезну роботу в справі підготовки спеціалістів – вирішив найважливішу проблему в створенні кадрів інтелігенції, в тому числі національної інтелігенції. 13,4 млн людей мають тепер вищу, незакінчену вищу і середню освіту.

*Багаточисельна армія діячів науки, техніки, літератури, мистецтва, кадри партійних, радянських, профспілкових працівників поряд з усім радянським народом знаходяться в передових рядах побудови комунізму.*²⁵⁷

Таким чином, письменники, художники, журналісти, інженери і партійна номенклатура опиняються в одній різношерстій соціальній ніші, їхнє «створення» відбувається за тотожними схемами. Лутченко пише, що формування кадрів радянської інтелігенції відбувалося трьома шляхами: залучення і перевиховання частини дореволюційної «буржуазної» інтелігенції, висування «духовно зрілих» практиків з рядів пролетаріату і селянства та підготовка нових кадрів у вузах, технікумах тощо.²⁵⁸ Повоєнний час прикметний тим, що найбільш чисельну частку радянської інтелігенції складала якраз «нові кадри», які виховувались і вже виховались в радянській системі освіти.²⁵⁹

²⁵⁴ Шліхта Н. Історія радянського суспільства. – С. 101.

²⁵⁵ Там само.

²⁵⁶ «Народ» и «интеллигенция» в СССР // Буровский А. Запретная правда о русских: два народа.

²⁵⁷ Лутченко А. Советская интеллигенция (Формирование кадров советской интеллигенции 1917-1961). – Москва, 1962. – С. 3–4. // пер., виділ. авторські.

²⁵⁸ Там само. – С. 4.

²⁵⁹ Оскільки «буржуазна інтелігенція» є ще дореволюційною. Її ряди суттєво скоротили 1920-1930. Роки війни пагубно відобразилися на чисельності дореволюційного покоління загалом.

Упродовж всього існування СРСР (принаймні, декларативно) неписаними законами залишалися «ленінські заповіді». Ленін визначав «робітничу інтелігенцію», як основну рушійну силу в сприйнятті і поширенні ідей соціалізму серед пролетаріату. Нова еліта не існує сама по собі, вона виростає з робітничого класу з його нестримним бажанням «учиться и учиться», стверджував він²⁶⁰. Основна соціальна база «нової еліти» за Ленінім – це:

*...рабочие-передовики, которых выдвигает всякое рабочее движение, рабочие, умеющие приобретать полное доверие рабочих масс, рабочие, которые посвящают себя всецело делу просвещения и организации пролетариата, рабочие, которые вполне сознательно воспринимают социализм и которые даже самостоятельно вырабатывали социалистические теории.*²⁶¹

Тобто, «пролетарськість» «нової еліти» мала бути визначальним чинником у її становленні. І оскільки інтелігенція не визнається як клас, передбачалося, що її превалююча, де-юре, пролетарська ідентичність не могла конфліктувати з самоусвідомленням своєї, де-факто, не належності до робітників. Таким чином, Ленін не проводить чіткої межі між робітниками та інтелігенцією, радше, навпаки. Тим не менш, цю межу заперечити важко. У державі «двох правильних класів» інтелігенція (нова чи стара) має свої, відмінні від пролетаріату завдання а, отже, і свою, відмінну «професійну» ідентичність.

Основним інструментом творення нової радянської інтелігенції ставала освіта. Ще в 1920-х рр. навколо системи освіти точилися дискусії, конструювалися нові стратегії виховання дітей і дорослих²⁶², впроваджувалися експерименти в сфері освіти: більшовики намагались

²⁶⁰ Из статьи «Попытное направление в русской социал-демократии» // Ленин В. И. О подборе и воспитании кадров. [Сборник] – Москва, 1957. – С. 21.

²⁶¹ Там само.

²⁶² Гогохія Н. Виробничий та навчальний аспекти дитячої діяльності // Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного (1921–1928 рр.). – 2012. – № 2. – С. 767–772. ; Гогохія Н. Дитина і політика // Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного (1921–1928 рр.). – 2012. – № 2. – С. 753–767.

зробити її «пролетарською»²⁶³. Зокрема, було взято курс на надання можливості отримати освіту якомога ширшому колу людей (пролетарям, селянам, незаможним)²⁶⁴. Почали масово відкриватися школи, де теж впроваджувалася заідеологізована освітня програма, спрямована не лише на «лікбез», а й на безпосереднє політичне виховання «нових радянських людей»²⁶⁵.

«Пролетаризувалося» й усе різношерсте студентство: когорта людей різного соціального походження, різного віку та політичних поглядів. Усі вони мали якомога швидше і ефективніше дистанціюватися від усього, що нагадувало про їхнє «буржуазне» минуле. В університетах культивувався новий «пролетарський» імідж, відбувалося конструювання нової «пролетарської ідентичності»²⁶⁶ в головах студентів, часто далеких від всього «пролетарського».

Заняття зі суспільно-економічних дисциплін, політгодини і гуртки чинної політики були спрямовані систематичне оволодіння канонічними цінностями, способом мислення і офіційною мовою комуністичної ідеології. У процесі навчання і засвоєння нових лінгвістичних, мисленнєвих і поведінкових норм, як зауважує Зінов'єв, у молоді формується «ідеологічний тип інтелекту»²⁶⁷. Тобто, навчальний процес спонукає молодь мислити клішовано, в чітких рамках нав'язаного мовного дискурсу. Такий сконструйований тип мислення формував уявлення про те, що існує «фронт соціалістичного будівництва», на якому бувають як «перемоги», так і «тимчасові поразки». Останні спровоковані «розхлябаністю, халатністю, недостатнім залученням критики і самокритики», «підривною діяльністю»

²⁶³ Регейло І. Становлення та розвиток професійної підготовки наукових працівників та викладачів вузів України (перша половина 1920-х рр.)

²⁶⁴ Бейлин А. Кадры специалистов СССР: их формирование и рост. – Москва: Союзоргучет. – С. 5–30.

²⁶⁵ Шліхта Н. Історія радянського суспільства. – С. 49–54.

²⁶⁶ Рябченко С. Студенти радянської України 1920-1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації. – Харків, 2012. – С. 65.

²⁶⁷ Там само.

різноманітних ворогів²⁶⁸, як от «хапуни», «нероби», «бракороби», «халтурники», «націоналістичні запроданці» тощо. Звісно, не всі студенти щиро сприймали ці кліше за дійсність²⁶⁹.

Такі «плакатні» фрази формували радянський мовний дискурс, в якому росла й розвивалася нова генерація. Радянські громадяни звикали до цих кліше, засвоювали їх і відтворювали²⁷⁰. Разом з цими соціолінгвістичними конструктами радянська молодь (і не лише) переймала також і системи класифікації: категорії «наш»/«не наш», «потрібний»/«не потрібний», «робітник»/«утриманець». Вона засвоювала дуалістичний поділ дійсності на «прийнятне» і «неприйнятне», сконструйований новомовою²⁷¹.

Одним з наглядних прикладів намагання сконструювати «правильний» пролетарський образ є автобіографія Олександра Ковіньки. «Мою автобіографію» (1929) Ковінька надсилає Миколі Антоновичу (не відомо, ким був адресат) і, оскільки в конверті не було супровідного листа, мету написання такого твору точно визначити не вдалося. Проаналізувавши особливості його стилістики (наявність метафор, гротескних образів, гумористичних фігур) можна зробити висновок, що цей твір готувався до публікації. Можливо, він був теж звичайним листом-відповіддю, оскільки для Олександра Ковіньки був властивий такий стиль письма і в особистій кореспонденції²⁷².

Тим не менш, в цій автобіографії можна вловити кілька маркерів, які забарвлюють ті чи інші події з життя автора характерними рисами «правильного самоусвідомлення». Він починає свою оповідь, як прийнято, з дитинства. Через один із сюжетів автор демонструє свою ледь не вроджену атеїстичність і описує період своєї релігійності як неприємний етап свого

²⁶⁸ Струченков О. Соціально-антропологічний аспект концепції homo sovieticus // Гілея: науковий вісник. – 2016. – Вип. 107. – С. 242.

²⁶⁹ Там само.

²⁷⁰ Козлова Н. Советские люди. – С. 271.

²⁷¹ Там само. – С. 273.

²⁷² Див. наприклад: ЦДАМЛМ. – Ф. 668. – Оп. 1. – Спр. 146.

життя (до того ж іще несвідомого)²⁷³. У цьому сюжеті змальовано, як малого Сашка батько (який зображений п'яницею, гульвісою, загалом негативним персонажем) змушував кожного ранку молитись «богу». От що Ковінька пише про те, як він бив поклони: «Бувало так лоба наб'єш, - аж усе шумить»²⁷⁴.

Наступним важливим етапом в житті Олександра була, за каноном, Жовтнева революція 1917-го року. Під час цих подій він описує себе, як політично несвідомого підлітка, який «був ще малий, щоб розуміти», що відбувається²⁷⁵. Звісно, він схвально відгукується про революціонерів, погоджується з тим, що у них була добра мета, але саму «добру мету» він не називає. Для нього революціонери – це ті, хто «говорив по-українському»²⁷⁶. Тут можна спробувати прочитати між рядків те, що мав на увазі автор. Перше, що спадає на думку – це те, що під революціонерами, само собою, маються на увазі більшовики. Проте юний Сашко орієнтувався не так на ідейні маркери, як на національні, визначав за мовою те, що добре, і те, що ближче. За загальною атмосферою оповіді складається враження, що автору на той момент було не більше 14-ти років (хоча насправді йому було 17). Цілком можливо, що таким чином, створюючи образ себе, «малого і несвідомого» під час революції²⁷⁷, автор знімає з себе відповідальність за свою «політичну пасивність».

Описаний вище прийом може бути як несвідомою вказівкою на «справжню» орієнтацію юного Ковіньки в той момент, так і контрастним до наступних сюжетів епізодом, покликаним показати еволюцію «політичної свідомості» автора. Так наприклад, він пише, про те, що невдовзі його заарештували «гетьманці», які «сипнули мені по Українському двадцять п'ять шомполів. О, політична свідомість враз зросла. Посадили мене

²⁷³ ЦДАМЛМ. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 86. – Арк. 1.

²⁷⁴ ЦДАМЛМ. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 86. – Арк. 1..

²⁷⁵ Там само. – Арк. 2.

²⁷⁶ Там само.

²⁷⁷ Там само. – Арк. 2.

гетьманці і у Лук'янівську»²⁷⁸. Тут добре видно протиставлення головного героя оповіді (саме так представлений тут сам автор, як художній герой) до і після. Після свого близького знайомства з «гетьманцями» автор відкидає свою «українську ідентичність», вона для нього знецінюється, натомість зростає його «революційна» свідомість.

Ще одним цікавим елементом оповіді було те, як автор визначає свою власну роль в революції. Він пише, що втікаючи з Лук'янівської в'язниці, був одним з тих, хто обеззброїв вартових і цим самим «допоміг взяти Київ»²⁷⁹. Таким чином, він визначає себе як дієву фігуру в цих подіях.

Подальші події свого життя Ковінька описує так: «При Денікінщині пішов в боротьбисти... Бився люто з Денікінцями.»²⁸⁰. Далі він вступив червоноармійцем в І Чорноморський полк. Однак, як пише сам автор, згодом сталася «трагедія» – полк, в якому служив Ковінька, «пішов на з'єднання з петлюро-поляками». Наприкінці він додає: «Пішов і я»²⁸¹. Був цей вибір свідомим чи автор просто «плив за течією» визначити важко. Принаймні, прямо він себе не виправдовує, хоча сама характеристика ситуації як «трагедії» мала би наводити читача на думку, що були чинники, які спонукали автора автобіографії піти на такий крок. Ця війна закінчилася для автора теж трагічно, оскільки він потрапив до табору для військовополонених в Польщі²⁸².

Бачимо, що на перше місце в своїй оповіді автор виносить своє суспільне життя, а не особисті переживання, ні слова не сказано про друзів Ковіньки, кохання чи, бодай, про освіту, яку він отримав. Між епізодом, в якому він висловлював свою відразу до релігійності, і Жовтневою революцією утворилася велика лакуна, яку автор нічим не заповнює так, ніби

²⁷⁸ ЦДАМЛМ. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 86.

²⁷⁹ Там само.

²⁸⁰ Там само. – Арк. 2–3.

²⁸¹ Там само. – Арк. 4.

²⁸² Там само.

це немає ніякого значення. Загалом, такий спосіб конструювання своїх автобіографій був характерним для 1920-х-1930-х рр.²⁸³

Вступ і навчання у виші ставали сходинкою, яку необхідно було пройти для того, щоб стати «новою людиною» і влитися в це нове «модерне», як пише Олег Струченков²⁸⁴, суспільство з новими правилами, щоб стати у ньому «своїм». Для того, щоб вдало закінчити виш важливо було не лише створити собі «пролетарський» образ, вимоги до якого постійно змінювалися, а й постійно демонструвати його в формі зразкової «політичної культури» (лояльності), фізичної культури і «культурності».

«Культурність» як концепт вперше з'являється в звіті XVII з'їзду ВКП(б) січня 1934 р. Вона стає однією з рис-канонів радянської людини і, водночас, не має чіткого визначення. Найбільш ймовірно, що «культурність» тут включає в себе усталені норми стилю життя, поведінки²⁸⁵, і нової радянської моралі. «Культурність» афілювалася з акуратним одягом, правильною, поставленою, «міською» мовою, і, навіть, з відповідним облаштуванням житла. Так, окрім ліжка і стільця, у нового радянського інтелігента мала бути ще й шафа, а в вікнах – скло замість фанери, що було ілюстрацією до обіцяної Сталіним 1935 р. «зажиточной и культурной жизни»²⁸⁶.

Для студентів, які потрапили у великі міста з провінції «культурність» також могла бути синонімом «освіченості», що включала старання навчання в університеті, «літературном кружке», поглиблення знань в музиці, мистецтві танцю, походи в кіно та театр, т.зв. «культурну програму»²⁸⁷. На перший погляд такі зацікавлення і звички видаються суто «буржуазними».

²⁸³ *Стяжкіна О.* «Правильна біографія» пересічної людини 1920-х років.

²⁸⁴ *Струченков О.* Соціально-антропологічний аспект концепції homo sovieticus. – С. 242.

²⁸⁵ Там само.

²⁸⁶ Там само.

²⁸⁷ Козлова Н. Советские люди. – С. 219.

Тим не менш, вони були частиною програми «подолання культурної відсталості населення»²⁸⁸.

Сталим залишалося твердження Леніна про те, що найбажанішим студентом в СРСР є пролетар як за своїм походженням, так і за сутністю²⁸⁹. Походження з пролетарської родини не завжди було достатньо. При вступі студенти мали мати рік-два робітничого стажу та/або путівку, що видавалася партійними, комсомольськими чи профспілковими організаціями. Деякі вузи при зарахуванні студента користувалися змішаними критеріями: походження та стаж²⁹⁰.

Таким чином, новий радянський студент мав мати «правильне» соціальне походження, відповідну зовнішність, мову, провадити громадську активність, з кінця 1920-х рр. – проявляти ударництво і жертівність у процесі будівництва нового суспільства. Ця скульптивована, набута пролетарська ідентичність гарантувала соціальний статус, соціальний захист, надавала можливість подальшого кар'єрного зростання²⁹¹. Водночас, як в інтелігенції нового, модерного суспільства, в молодого покоління формувалися нові соціально-антропологічні риси і навички: індивідуальність; особиста (усвідомлена і пропущена крізь призму ідеології) біографія; здатність до саморефлексії; оперування абстрактними термінами і участь в «мовних іграх».²⁹²

Як писав колись Федір Маківчук у спогадах про Олександра Ковіньку, «гумористи чомусь завжди народжуються в бідних селянських сім'ях»,²⁹³ і для цього твердження були підстави. Майже всі автори і редактори «Перця» мали селянське походження за незначним винятком: Казимир Агніт-Селедзевський народився в м. Петербурзі у родині акторів оперного

²⁸⁸ Шліхта Н. Історія радянського суспільства. – С. 63.

²⁸⁹ Рябченко С. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.). – 2010. – №1. – С. 108.

²⁹⁰ Там само. – С. 109.

²⁹¹ Там само.

²⁹² Струченков О. Соціально-антропологічний аспект концепції homo sovieticus. – С. 242.

²⁹³ ЦДАМЛМ. – Ф. 668. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 1.

театру²⁹⁴. Один з редакторів «Перця» з 1946 р., Олександр Михалевич, народився в м. Житомир і був сином священника²⁹⁵ і 5 років чекав на членство в партії, яке йому надали аж 1947 р.²⁹⁶ Усі інші відомі в УРСР сатирики, що друкувалися в «Перці» 1946-1953 рр., мали селянське походження: Сергій Воскрекасенко²⁹⁷, Юрій Дольд²⁹⁸, Остап Вишня²⁹⁹, Петро Лубенський³⁰⁰, Петро Козланюк³⁰¹ та інші.

Також, багатьох сатириків «Перця» можна віднести не до «висуванців з народних мас», як їх окреслює Олексій Лутченко, а саме до нової, «створеної» інтелігенції, адже вони здобували свою освіту вже за радянської влади. Сергій Воскрекасенко вступив в Київський інститут народної освіти 1923 р.³⁰²; Юрій Дольд 1928-го р. закінчив Дніпропетровський державний університет³⁰³; Петро Лубенський закінчив Московський університет 1930 р.³⁰⁴. Сам головний редактор «Перця», Федір Маківчук (народився 1912 р.) закінчив Київський педінститут 1945 р., вступивши до нього одразу після Бердичівської профшколи.

Так автор-творець і радянська держава укладають символічний договір співіснування, де перший подає культивованого «робітника-поводиря», а друга – можливості для його самореалізації. На період, коли значна частина авторів повоєнного «Перця» вчиться у вишах припадає «культурна революція» (про яку пише Шейла Фіцпатрик). Можливість вихідцям з пролетаріату і селянства отримати вищу освіту дала поштовх до утворення

²⁹⁴ ЦДАМЛМ. – Ф. 230. – Оп. 1. – Арк. 3.

²⁹⁵ ЦДАМЛМ. – Ф. 590. – Оп. 5. – Спр. 86. – Арк. 1.

²⁹⁶ Там само.

²⁹⁷ ЦДАМЛМ. – Ф. 590. – Оп. 5. – Спр. 443.

²⁹⁸ Письменники Радянської України. 1927-1987. – Київ, 1988. – С.195.

²⁹⁹ ЦДАМЛМ. – Ф. 188. – Оп. 1. – Арк. 1.

³⁰⁰ Письменники Радянської України: Біобібліографічний довідник / Упор. Килимник О., Петровський О. – Київ: Радянський письменник, 1970. – С. 261.

³⁰¹ ЦДАМЛМ. – Ф. 590. – Оп. 5. – Спр. 102.

³⁰² ЦДАМЛМ. – Ф. 590. – Оп. 5. – Спр. 443.

³⁰³ Письменники Радянської України. 1927-1987. – Київ, 1988. – С.195.

³⁰⁴ Письменники Радянської України: Біобібліографічний довідник. – С. 261.

нової еліти, готової зайняти керівні посади і відмовитися від ідеї подальшої революції на користь усталеного режиму.³⁰⁵

Працівники преси, журналісти, а тим паче сатирики, плакатисти, фейлетоністи тощо, становили специфічний прошарок інтелігенції. Вони були діячами радянської масової культури, конструювали її. Вони мушили лавірувати між мистецькими цінностями і вимогою конструювати «нову радянську свідомість» для «нової радянської людини».

Варто сказати, що риси правильного «робітника» і «пролетаря», які прописував ще Ленін, поступово перетворюються в кліше. Разом з більшовицькою концепцією «нової людини», вимальовується ідеал, який транслюється на маси. Ба більше, риси цього ідеального пролетаря неодмінно мусять формувати «імідж» потенційних поводитирів «нового радянського суспільства», агітаторів, пропагандистів, працівників преси, літераторів тощо.

Ці «поводирі» мусять творити і нову пресу з новими завданнями, котра, перш за все, повинна гідно відповідати на потреби «інтелектуально спраглою» і «соціалістично налаштованого» пролетаря.³⁰⁶ Цей підхід, незважаючи на той час, коли він конструювався і ті обставини, в яких виникав, залишався актуальним аж до кінця існування СРСР. Віолетта Кузьміна називає такий принцип підбору кадрів у сфері культури «політичним поглядом» на співпрацю з літератором.³⁰⁷ Такий погляд оцінював не стиль чи дотепність популяризаторського таланту автора, а ідейні напрямки його тексту, «вчення», яке несе автор в «робітничі маси».³⁰⁸ Більш того, робота редакторів партійних видань мала перед собою, в

³⁰⁵ *Fitzpatrick Sh.* The Foreign Threat during the First Five-Year Plan. – P. 26-35.

³⁰⁶ Там само.

³⁰⁷ *Кузьміна В.* Кадровая политика в учреждениях культуры в 1930-е в РСФСР.

³⁰⁸ Об А. Богданове // Ленин И. В. О подборе и воспитании кадров. [Сборник] – Москва: Государственное издание политической литературы, 1957. – С. 147.

основному, ті ж задачі, що й агітаторів, тільки в різних інформаційних полях³⁰⁹.

Одним з важливих принципів підбору кандидатів на відповідні посади було також врахування їхніх особистих якостей: авторитету, впливу і загальних симпатій вищого керівництва³¹⁰. Федір Маківчук якраз мав вдалу характеристику, як претендент на посаду редактора. Він народився в с. Кордишівці на Вінничині в селянській родині³¹¹. Працював журналістом ще в роки Другої світової війни, 1939 р. став членом ВКП(б)³¹². На теренах новоприєднаної Західної України він стає редактором львівської газети «Ленінська молодь». До 1946 р. перебував також на посадах редактора молодіжних радіопередач ЦК ВЛКСМ, завідувача відділу газети «Комсомольська правда» та редактором газети «Молодь України»³¹³. Вочевидь, його робота на цих постах була задовільною, оскільки 1946 р. Маківчук став головним редактором одного з партійних видань.

3.2. Кадровий склад журналу «Перець»

За повоєнний період журнал «Перець» пережив лише один великий кадровий струс. Зміна редколегії, що відбулася через критику у вже згадуваній статті в «Правді» 24 серпня 1946 р., була останнім кардинальним зрушенням в складі редколегії журналу у розглядуваний період.

Станом на 1945 р. склад редколегії «Перця» мав такий вигляд»: Остап Вишня, Сергій Воскрекасенко, О. Громов, Юрій Дольд, Петро Козланюк, Олександр Козюренко, М. Карпов (головний редактор)³¹⁴. Після публікації статті в «Правді» і постанови ЦК КП(б)У в «Литературной газете», що припали на кінець серпня і початок жовтня 1946 р., редколегія оновилася і

³⁰⁹ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 70.

³¹⁰ Горяева Т. Политическая цензура в СССР. 1917-1991 гг. – С. 140.

³¹¹ ЦДАМЛМ. – Ф. 590. – Оп. 5. – С. 4.

³¹² ЦДАМЛМ. – Ф. 590. – Оп. 5. – С. 11.

³¹³ Українські письменники: Біобібліографічний словник. — Т. 5. — С. 63—65.

³¹⁴ Перець (Перец), журнал, Киев, СССР // Cartoonia, the Big Encyclopedia of Caricature. Електронний ресурс: <http://cartoonia.ru/library/magazines-and-newspapers/magazines-soviet-period/perets-perets-zhurnal-kiev-sssr/>

складалася вже з п'яти людей: Остапа Вишні, Ярослава Галана, Олександра Михалевича, Олександра Козюренка і головного редактора – Федора Маківчука³¹⁵.

З сатириків і гумористів, розкритикованих у «Правді», до старої редколегії входили лише Дольд і Козюренко. При чому, першого зняли з посади, а другий ще довгий час залишався в лавах редакторів «Перця» і друкувався на перших шпальтах журналу³¹⁶. З членів редколегії виключили і Петра Козланюка, який з часу «визволення Львова» 1944 р. був членом ВКП(б) і очолив Львівське відділення СРПУ (Спілки радянських письменників України); цей пост Козланюк не полишив і після критики «Перця» в «Правді»³¹⁷.

Прикметно, що одне з нових місць в редакційній колегії посів теж один з найвизначніших членів Львівського відділення Спілки письменників, Ярослав Галан. Як писав сам письменник в одній зі своїх анкет, він навчався у Віденському (1922—1926) та Краківському університетах (1926—1928), а 1924 р. став членом Комуністичної партії Західної України (КПЗУ). Після приєднання Галичини до СРСР працював кореспондентом львівської обласної газети «Вільна Україна», республіканських газет — «Правда Украины» та «Радянська Україна»³¹⁸. Також, Галан був одним зі спеціальних кореспондентів газети «Радянська Україна» на Нюрнберзькому процесі³¹⁹.

Як Козланюк, так і Галан працювали з Маківчуком ще до того, як потрапили в редколегію «Перця». Всі разом вони працювали в газеті «Ленінська молодь» в тоді ще прифронтовому Львові³²⁰. З самого знайомства

³¹⁵ Перець. – 1946. – № 14. – С. 14.

³¹⁶ Козюренко О. До пуску першої черги Дніпрогесу // Перець. – 1946. – № 23-24. – С. 1. ; Козюренко О. Обкладинка // Перець. – 1949. - №9. – С.1 ; О. Козюренко Подумати тільки... // Перець. – 1949. - №4. – С. 2.; Козюренко О. Овочеві шкідники // Перець. – 1953. - №16. – С. 1. ; О. Козюренко Подумати тільки... // Перець. – 1949. - №4. – С. 2. ; ; Козюренко О. Принципіальний товариш // Перець. – 1947. – №19. – С. 3.

³¹⁷ ЦДАМЛМ. – Ф. 590. – Оп. 5. – Спр. 102. – Арк.3.

³¹⁸ ЦДАМЛМ. – Ф. 590. – Оп. 5. – Спр. 28. – Арк. 1-5.

³¹⁹ ЦДАМЛМ. – Ф. 452. – Оп. 1. – Спр. 1.

³²⁰ ЦДАМЛМ. – Ф. 668. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 12.

з ними обома в Маківчука склалося радіально протилежне враження про письменників. У посмертних спогадах про Ярослава Галана він зазначає, що найбільше серед нових львівських колег йому сподобався «веселий, симпатичний Петро Козланюк і найменше – Галан», що справив враження «похмурої, замкненої людини»³²¹. Ще за період спільної роботи в «Ленінській молоді» Галан і Маківчук сильно конфліктували. Досвідченого письменника Ярослава Галана дратувало, що молодший за нього на 10 років редактор вносив жорсткі правки в тексти галицьких письменників, намагаючись «причесати» їх стиль і мову під загальнорадянський стандарт³²². Працюючи разом у Львові Галан і Маківчук часто конфліктували³²³.

Мабуть, через неприємний досвід роботи з Маківчуком, письменник з великою неприязню сприйняв своє призначення на пост редактора «Перця». «Сьогодні одержав листа від Маківчука, в якому той ставить мене перед довершеним фактом (призначення членом редколегії «Перця») і директивним... тоном дає завдання. Як бачите, це вже дно падіння. Хоч ні, можуть ще призначити почесним кореспондентом «тваринництва України»»³²⁴ – писав він в одному з листів до Ніни Камінської (точно встановити, ким ця жінка була для адресанта поки не вдалося).

Прикметно, що в Галана не було можливості відхилити пропозицію, він став одним з редакторів за постановою ЦК КП(б)У і, цілком можливо, зайняв місце Петра Козланюка, адже повоєнний час – це все ще період посиленої інтеграції Західних областей України в радянське суспільство УРСР. З цією метою кілька співробітників «Перця» постійно перебували у відрядженнях до таких міст як Львів, Тернопіль, Станіслав, Дрогобич. Вони не тільки збирали матеріали для своїх статей, а й намагались залучити нових співробітників із Західної України до роботи над журналом. Так свого часу

³²¹ ЦДАМЛМ. – Ф. 668. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 12.

³²² Там само. – Арк. 14.

³²³ Там само.

³²⁴ ЦДАМЛМ. – Ф. 452. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 7.

Олександр Козюренко поїхав до Львова, щоб організовувати малювання для «Перця» серед місцевих художників³²⁵.

У жовтні 1949 р. до складу редакційної колегії приєднується і Степан Олійник³²⁶, який був в «Перці» штатним працівником (на відміну від Галана, наприклад). У нього теж складаються не дуже добрі стосунки з Маківчуком. 22 серпня 1952 р. він пише заяву на звільнення: він більше не бажав бути штатним працівником «Перця», але мав намір продовжити роботу в редколегії. Приводом до написання заяви стало те, що Маківчук, нібито, приховав і розмножив компрометуючого Олійника листа від одного з читачів³²⁷. Серед причин заяви про звільнення вказувалась і така:

*1. Терпіти далі Ваші матюки і жовчні образи (і на одинці і при людях) я не можу і не буду. За 20 років роботи у нашій більшовицькій пресі зо мною ніхто ніколи отак брутально не поведився, як робите це Ви, товаришу Маківчук.*³²⁸

У листопаді 1949 р. трагічно загинув Ярослав Галан – і це останнє зрушення в редколегії за період з 1946 по 1953 рр. 1951 р. відділення для західних областей УРСР закрили і «центральный» «Перець» збільшив свій тираж до 100 тис. примірників³²⁹. Редколегія при цьому не змінилася.

3.3. Зразковий радянський сатирик: за матеріалами спогадів і рецензій.

Образ і якості зразкового радянського сатирика напряду корелюють з завданнями, які ставив перед собою гумор. Неодноразово згадувана нами стаття в номері «Правди» від 24 квітня 1946 р. не лише наголошувала на ролі гумору, як «зброї». Майже завжди в радянській пресі статті-викриття є персоналізованими зверненнями до конкретної людини чи групи людей. Тому, найважливішим пунктом, на якому наголошував її автор, було те, що ця «зброя» повинна зосереджуватися в руках людей, котрі мають «чуття

³²⁵ Єремєєва К. Політичний гумор Радянської України у 1941-1991 рр. – С. 51.

³²⁶ Перець. – 1949. - № 19. – С. 1.

³²⁷ ЦДАМЛМ. – Ф. 706. – Оп. 1. – Спр. 518. – Арк. 1.

³²⁸ Там само.

³²⁹ Там само.

політичної відповідальності» за доручену їм справу і ясно усвідомлюють поставлені перед «нашим народом» завдання³³⁰.

Якщо більшість офіційних/партійних документів (до яких можна долучити і статті газети «Правда») були спрямовані на те, щоб вказувати на хиби в ідеологічній царині, то колеги по цеху дивились на сатиру ще й зі свого «професійного» боку, усвідомлюючи всі тонкощі жанру. Тому, основними джерелами при аналізі ролі і зразкових якостей радянського сатирика є опубліковані спогади про колег, рецензії і відгуки на сатиричні твори. Саме опубліковані статті самих сатириків про сатириків є тим специфічним жанром джерел особового походження, який об'єднує в собі і доктринарність офіційних настанов, за які не можна переступати і які наскрізь пронизують будь-який опублікований текст, і специфічно-цехові цінності.

Остап Вишня в своїх спогадах про Степана Олійника наводить цитату-характеристику від Олександра Корнійчука (на той час голови СРПУ). Останній згадує Олійника як:

*вельми обдарованого гумориста... вдало вміє сполучати убивчу сатиру, коли пише про негативні явища, з теплим ліричним гумором, коли мова йде про радянських людей. Під проводом Степана Олійника гумористичний жанр набуває нових якостей: здебільшого його твори – це схвильовані розповіді про діла сьогодення, що мають тепле гумористичне забарвлення.*³³¹

Такий опис можна назвати типовою характеристикою для зразкового сатирика-гумориста. Майже те саме пише про Олійника і сам Остап Вишня: «...уміє люто покепкувати з ворогів і лагідно обгорнути теплою своєю усмішкою радянську людину»³³². Проте, варто зауважити, що це досить пізні спогади, написані вже після смерті гумориста (тобто не раніше січня 1982 р.).

Значно ранішим часом можна датувати статтю «Прізвища-клички в творах сатириків і гумористів» критика і публіциста Андрія Батурського.

³³⁰ ЦДАМЛМ. – Ф. 706. – Оп. 1. – Спр. 518. – Арк. 1.

³³¹ ЦДАМЛМ. – Ф. 706. – Оп. 2. – Спр. 576. – Арк. 1.

³³² Там само.

Опис справи вказує на те, що це публікація від 11 березня 1964 р. У ній можемо прочитати таке:

В жанрі гумору і сатири української радянської літератури післявоєнного періоду значне місце займає творчість С. Олійника, С. Воскресенка і Д. Білоуса.

Скеровуючи вістря сатири проти зовнішніх і внутрішніх ворогів нашої Вітчизни, поети-сатирики викривають міжнародну реакцію і всіх тих, хто прагне в більшій чи меншій мірі до поневолення, пригнічення, визискування великих чи малих народів світу...

... Поруч з цим сатирики в своїх творах стверджують духовне зростання радянських людей, їх ідейно-моральні принципи і якості, багате, різнобарвне життя в безупинному наступальному русі вперед до сяючих вершин комунізму³³³.

Тут ми знову бачимо здебільшого гумор-зброю, що цілком виправдовує тематику статті: Батурський пише якраз про мовні художні засоби цієї «зброї». Попри те, що автор демонструє «монолітно-серйозне» (за Михайлом Бахтіним) ставлення до сатири, він, як і Остап Вишня зачіпає обидві її сторони: викриття ворогів і «ствердження духовного зростання радянських людей». Таким чином, ми усвідомлюємо, що головною фігурою радянської сатири є не лише «ворог», а й зразкова радянська людина, до якої сатирик ставиться з особливою пошаною.

У своєму огляді «Книги життя» Олійника Ілля Грінберг (1964) описує сатирика так:

В этой книге есть несколько страниц, которые соответствуют нашему обычному представлению о Степане Олейнике – обличителе бюрократов, пустых болтунов, горе-руководителей, лодырей и прочих, и прочих, и прочих... Но упомянутые произведения не составляют большинство, не определяют, как говорится, направление этого сборника. На сей раз Степан Олейник выступает перед нами в ином обличьи.

Нет, зерно сборника... составляют рассказы, зарисовки, наброски, в которых смех и улыбка присутствуют лишь временами и, так сказать, не являются вездесущим, основным началом. Живое ощущение народной жизни в её безграничной широте, с её горестями и радостями, – вот что надобно

³³³ ЦДАМЛМ. – Ф. 706. – Оп. 2. – Спр. 574. – Арк. 1–2.

*признать содержанием книги Олейника, вот в чем источник её обаяния, её внутренней цельности.*³³⁴

Цікаво, що Остап Вишня (колега по цеху) і Грінберг (літературний критик) мають про Степана Олійника дещо різні уявлення. Якщо перший згадує, що в творчості колеги превалює «теплій» гумор, то другий сприймає це, радше, як виняток. Цілком можливо, що ця різниця зумовлена тим, що спогади Остапа Вишні написані значно пізніше від рецензії Грінберга і автор міг змінити вектор роботи і «повернутися» в русло «теплого» гумору, який був йому більше до душі; Або ж, Остап Вишня більше знав Олійника, як особистість в той час, коли Грінберг бачив в ньому зразкового радянського сатирика-борця за публікаціями в «Перці» та інших партійних виданнях, що ставили автору певні рамки (не лише ідеологічні, а й жанрові).

Той же підхід: висміювати ворогів, прославляти радянську людину – декларує Федір Маківчук в рецензії на (не опубліковану тоді ще) збірку Сергія Воскрекасенка «Ми всьому хазяїни». Редактор запропонував авторові змінити назву збірки, тому складно сказати, коли вона вийшла друком і точно датувати цей документ. Однак, припускаємо, що це початок 1950-х рр., адже, в грудні 1950 р. виходить його однойменний вірш³³⁵. Про збірку Маківчук пише так:

*Це політично гострі, злободенні твори... сатиричне вістря яких спрямоване проти пережитків старого в нашому житті і побуті. Це гостра, гнівна сатира на паліїв війни і їхніх пропагандистів. Це, нарешті, ряд віршів, осяяних теплою, доброзичливою посмішкою, в яких оспівується наша славна дійсність, в яких поет підносить на щит слави нашу роботящу, чесну, хорошу молодь, її труд на благо Батьківщини, її благородні думи й прагнення.*³³⁶

У спогадах Василя Швеця Воскрекасенко постає справжнім борцем за радянську справедливість, що і робить його «природженим сатириком»:

...пильнував доблесть і щастя безкомпромісної боротьби, схилиючися перед героїзмом людської душі... На противагу цьому всяка брехня, всяке святенництво й удавана щирість бунтували його все єство... Через те в

³³⁴ ЦДАМЛМ. – Ф. 706. – Оп. 2. – Спр. 574. – Арк. 7.

³³⁵ Воскрекасенко С. Ми всьому хазяїни // Культурно-освітня робота. - №12, грудень 1950. – С. 35.

³³⁶ ЦДАМЛМ. – Ф. 668. – Оп. 2. – Спр. 4. – Арк. 1.

поета завжди вистачало дошкульного дотепу чи сарказму для відповідної характеристики «хапунів та базік»³³⁷.

Прикметно, що «зразковий» радянський сатирик ніколи не залишався поза «політичним». У повоєнний період, коли знизилась вага соціального походження сатирика, його політична лояльність і позиція визначали його професійність. Так, рецензуючи спогади про одного зі своїх колег-гумористів і товаришів по фронту, Олексу Десняка, Петро Козланюк зауважує, що показати формування особистості письменника теж дуже важливо³³⁸. Необхідно було показати Десняка:

учнем, юнаком, коли формувався його світогляд, характер і здібності в зіткненні з... громадсько-політичним періодом у якому була тоді наша країна [Жовтнева революція]. Це був дуже цікавий і бурхливий період і він не міг не відзначитися і не впливати на такого учня і юнака, як Руденко [справжнє прізвище]. ... те, що ви пишете про нього можна написати і про будь-якого іншого сірого і безликого учня (не про справжнього, зразкового письменника. – М. Я.)³³⁹.

Яскраво прослідковується вага «політичного», коли Маківчук пише про Галана: «Ідеї революції, ідеї ленінізму завжди жили і в плоті, і в крові письменника»³⁴⁰, «за робочим столом він... на бойовому посту»³⁴¹. Вони з Козланюком, як пише колега, «мали за своїми плечима справді величезний життєвий і політичний багаж»³⁴².

Тим не менш, зовсім іншим Федір Маківчук бачить свого колегу Олександра Ковіньку (щоправда, аж 1970 р.). Він пише, що «гуморист завжди має бути молодим і тілом і душею»³⁴³. Автор не забуває згадати, що Ковінька «не цурається... й оперативного, на злобу дня, фейлетону – цієї нержавіючої і випробуваної нашої зброї у боротьбі з недоліками і хворобливими явищами»³⁴⁴. Тим не менш, для «справжнього гумориста» важливо і інше:

³³⁷ ЦДАМЛМ. – Ф. 949. – Оп. 2. – Спр. 37. – Арк. 51.

³³⁸ ЦДАМЛМ. – Ф. 949. – Оп. 2. – Спр. 37. – Арк. 3.

³³⁹ Там само.

³⁴⁰ ЦДАМЛМ. – Ф. 668. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 15.

³⁴¹ Там само. – Арк. 19.

³⁴² Там само. – Арк. 1.

³⁴³ ЦДАМЛМ. – Ф. 668. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 5.

³⁴⁴ Там само.

...в залі вибухає голосний, розкотистий регіт, а в цей час Олександр Іванович був схожий на Ісуса Христа при розп'ятті. Обличчя його було спокійно-страдницьке, навіть якесь байдуже, і це ще більше підігрівало веселу атмосферу в залі.

І тоді я подумав: Ковінька, мабуть, таки справжній гуморист, від бога гуморист, якщо він уміє так триматися на трибуні.

Можє, це суб'єктивна думка, але мені здається, що справжній гуморист ніколи не сміється, коли читає свої твори...³⁴⁵

Отже, попри те, що Маківчук часом згадував і про художній хист своїх колег, як про важливу рису «справжнього гумориста», важливіше було бути борцем і писати «доречно»: про ворогів «гостро, викривально», про радянських людей «тепло, лагідно», прославляючи їх труд і завзяття. Оскільки радянська сатира мала виховувати свого читача, то важливо показати не лише ворога, з яким треба боротися, а й правильний зразок для наслідування. І з тим, і з іншим завданням зразковий радянський сатирик мав вправлятися досконало.

Радянський гуморист – це політично заангажована фігура. Поряд з тим, в деяких спогадах вдалося вловити, що професіоналізм гумориста вбачався не лише в творенні «викривального» гумору чи інших виховних творів. Радянський сатирик є також і, власне, гумористом, що має підходити до своєї творчості по-мистецьки, мати унікальний підхід до творів і бути цікавим для читача.

Отже, «зразковий радянський сатирик» – це «нова радянська людина», котра формується «новою радянською освітою» в «новому радянському соціумі». Основний кадровий склад журналу «Перець» станом на 1946–1953 рр. складається з людей, чия юність припала на період Жовтневої революції і громадянської війни, про які вони були вимушені і навчені «правильно» писати (як бачимо в автобіографії Олександра Ковіньки). Серед них є фронтовики Другої світової війни (Сергій Воскрекасенко) та фронтові кореспонденти (Ярослав Галан та Федір Маківчук, наприклад), дисципліновані люди зі специфічним досвідом за спиною, люди, котрі

³⁴⁵ ЦДАМЛМ. – Ф. 668. Оп. 2. Спр. 2. – Арк. 5.

стикалися з «буржуазним Заходом», який їм доводилося засуджувати згідно з лінією партії.

Незважаючи на те, що «бути смішним» було не основним їхнім завданням, зразковим сатириком для колег все одно залишався той, хто майстерно володів гумористичними мовними засобами і мав свій унікальний гумористичний стиль/хист. Хороший сатирик мав розуміти читача, реагувати на його запити, «огортати теплим гумором радянську людину», ствердити її духовне зростання. У центрі творчості радянського сатирика не лише «ворог», а й зразковий пролетар/колгоспник. Він конструює як образ «іншого», так і образ «свого», потенційного читача, для якого гіперболізовані риси різноманітних «шкідників» та «капіталістів» гратимуть, радше, превентивну роль.

Висновки

Повоєнний період був часом великих надій і сподівань. Воєнне піднесення, перемога в Другій світовій війні сприяли ентузіазму, підвищенню рівня лояльності до влади, дисциплінованості. З іншого боку, фронтовики і кореспонденти, котрі переступили кордон СРСР і зіткнулися з «буржуазним», «капіталістичним» світом, з вищим рівнем життя могли більш критично сприймати радянську дійсність.

Радянська преса підпорядковувалася Відділу пропаганди та агітації ЦК Компартії. Це визначило її роль в радянському суспільстві, відповідно, як «пропагандиста та агітатора». У повоєнний період усталилася чітка, стратифікована система цензури. Все, що допускалося до друку проходило щонайменше п'ять ланок перевірки (в основному, на предмет ідеологічної відповідності лінії партії): заввідділом (за рубриками), редколегія, політредактор від Головліту, комісія при головліті/відділі друку ЦК, управління пропаганди і агітації ЦК ВКП(б).

Поряд з тим, преса була фактично єдиним відкритим до діалогу з читачем інститутом в цій тоталітарній державі. Лист у пресу став для читача (часто дієвим) способом вирішити свої побутові проблеми: тяганина з документами, некоректна робота бюрократичних установ, недобросовісна поведінка/невиконання своїх обов'язків окремими посадовцями і чиновниками дрібної та середньої ланки тощо. Така обставина зумовлювала певну лояльність читача до преси попри усю її заангажованість та заідеологізованість.

Роль сатири в радянському суспільстві корелювалася з роллю преси загалом. Сатира була покликана «боротися з недоліками та ворогами» суспільства, таврувати та викривати «інших», виховувати «своїх». Попри те, що гумор в партійних колах визнавався «важливою зброєю», він все ж був другорядним інструментом в порівнянні з «серйозними» сюжетами, що друкувались в таких виданнях, як «Правда» або «Радянська Україна». Загалом, це було спричинено жанровою специфікою гумористичних видань:

вони не претендували на «документальність» і стовідсоткову істинність опублікованих сюжетів. Попри те, що сатира вважалась «справою серйозною», сатиричні видання все ще залишалися тематичними, жанровими і, тому, не займали серед партійної преси найвищих позицій.

Основною інструментальною перевагою сатиричних творів і, відповідно, сатиричних видань була змога створити образ «ворога» і візуалізувати його. На контрасті з «правильними» рисами зразкових пролетарів та колгоспників сатирики створювали непривабливий світ «інших», візуально відокремлюючи їх від «нормального, «прийнятного» суспільства.

Повоєнне радянське суспільство значною мірою сформоване ще в 1920-х – 1930-х рр. Це час, коли «дореволюційне суспільство» пройшло через «пляшкове горло» репресій, «культурної революції» та Другої світової війни, що посприяло докорінним перетворенням в соціальній структурі населення. СРСР став державою «двох правильних класів»: пролетаріату та селян. Нова інтелігенція – своєрідний «третій клас двокласового суспільства» теж мала формуватися з цієї соціальної бази, для чого більшовики надали селянам, пролетарям і малозаможним можливість безкоштовно здобувати фахову освіту. Майже всі ті, хто працював в «Перці» в повоєнний період, мали селянське походження і нова соціальна політика більшовиків відкрила для них можливість просування соціальною драбиною. Вони цим і скористалися, поповнивши ряди «нової робітничої інтелігенції», переважно, в київських, столичних виданнях на кшталт «Перця» і «Радянської України».

Більшовики взяли на озброєння методу «виховання» громадян і повсюдно її впроваджували: в мові, в звичках, в традиціях і, найперше – в освіті. Ті, хто працював в журналі «Перець» у 1946–1953 рр. (Юрій Дольд, Олександр Козюренко, Сергій Воскрекасенко, Федір Маківчук, Степан Олійник, Олександр Михалевич) здобували освіту вже в нових або «перезформатованих» радянських вишах. Нова освіта передбачала новий формат навчання, базований на нових цінностях. Новий радянський студент мав сформувати свій «правильний» імідж ще до того, як вступав до

університету. Він мав мати правильне походження, політичну позицію і правильно поводитися, уміти «говорити по-більшовицьки» тощо. Загалом, він мав усвідомити, що таке це сконструйоване «правильно» і впроваджувати його в свій стиль життя та побут.

Навіть після війни радянський сатирик залишався «солдатом» на фронті боротьби за відбудову Вітчизни та нове соціалістичне суспільство. Зрештою, він мав робити те, що і кожен громадянин СРСР в цей період. Реалії повоєнного сталінізму передбачали, що сатирик, як кожна радянська людина, інженер, фронтовик, доярка-колгоспниця тощо, виконував свою унікальну, але, водночас, спільну для всіх задачу.

Кожен сатирик, автор-творець «Перця», як працівник партійного видання, мав не лише виконувати свій основний обов'язок: боротися з встановленими офіційною ідеологією «недоліками радянського суспільства» та формувати свідомість «нової радянської людини». Він мусив майстерно візуалізувати образи «свого» і «чужого», створити в свідомості читача дихотомічну картину світу, де засуджується «низькопоклонство перед Заходом», «шкідництво», «капіталізм» і меркантильність і прославляється фізично і морально досконала радянська людина, котра з ентузіазмом працює на виробництві чи в колгоспі, дає хороші показники по роботі, перевиконує план.

Цікаво, що в центрі творів «перчан» – саме радянська людина, не соціалістичний лад, не переваги комунізму, а «маленька людина», читач. Багато хто з рецензентів, згаданих в третьому розділі даної роботи, окреслюють завдання сатирика приблизно так: «боротися проти ворогів і огортати лагідним гумором, прославляти радянську людину/трудову молодь». Це зайвий раз вказує на те, що основною фігурою для радянської преси залишається читач. Таким чином, попри складний, багатошаровий, прискіпливий апарат цензури, преса працює саме для читача, хоча і за чіткими вказівками партії.

Так само, журнал «Перець» мав бути «злободенним», перш за все, для того, щоб ловити увагу читача, реагувати на його запити, піднімати його лояльність. Таким чином, читач ставав не просто споживачем інформації, він вступав в своєрідний симбіоз із журналом, діалог, постійно взаємодіяв з ним. Тобто, робота радянської преси – це не лише наслідування ідеологічної лінії партії, насадження ненависті і цінностей (хоча, переважно, це). Робота радянської преси – це також комунікація між собою автора-творця і читача, зі своїм унікальним досвідом в одному спільному для всіх тоталітарному суспільстві.

Список використаних джерел та літератури

Джерела

1) Неопубліковані джерела:

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України) – Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ) (1918-1991). – Оп. 23. – Спр.5063.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України) – Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ) (1918-1991). – Оп. 24. – Спр. 785. – 162 арк.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Опис ф.4605.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ) (1918-1991). – Оп. 70.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф.1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ) (1918-1991). – Оп. 70. – Спр. 22/22. – 21 арк.
6. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. (ЦДАМЛМ України). – Ф. 668. Маківчук Федір Юрійович. – Оп. 1. – Спр. 218. – 7 арк.
7. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. (ЦДАМЛМ України). – Ф. 452. Галан Ярослав Олександрович. – Оп. 1. – Спр. 1. – 15 арк.
8. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. (ЦДАМЛМ України). – Ф. 590. Спілка письменників України. – Оп. 5.
9. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. (ЦДАМЛМ України). – Ф. 590. Спілка письменників України. – Оп. 5. – Спр. 102. – 17 арк.

10. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України.
(ЦДАМЛМ України). – Ф. 590. Спілка письменників України. – Оп. 5. – Спр.
28. – 5 арк.

11. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України.
(ЦДАМЛМ України). – Ф. 590. Спілка письменників України. – Оп. 5. –
Спр. 443. – 3 арк.

12. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України.
(ЦДАМЛМ України). – Ф. 590. Спілка письменників України. – Оп. 5. – Спр.
86. – 16 арк.

13. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України.
(ЦДАЛМ України). – Ф. 668. Маківчук Федір Юрійович. – Оп. 1. – Спр. 202.
– 169 арк.

14. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України.
(ЦДАЛМ України). – Ф. 668. Маківчук Федір Юрійович. – Оп. 1. – Спр. 203.
– 56 арк.

15. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України.
(ЦДАЛМ України). – Ф. 668. Маківчук Федір Юрійович. – Оп. 1. – Спр. 222.
– 6 арк.

16. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України.
(ЦДАЛМ України). – Ф. 668. Маківчук Федір Юрійович. – Оп. 2. – Спр. 4. –
10 арк.

17. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України.
(ЦДАЛМ України). – Ф. 706. Олійник Степан Іванович. – Оп. 2. – Спр. 518. –
2 арк.

18. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України.
(ЦДАЛМ України). – Ф. 706. Олійник Степан Іванович. – Оп. 2. – Спр. 574. –
11 арк.

19. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України.
(ЦДАЛМ України). – Ф. 706. Олійник Степан Іванович. – Оп. 2. – Спр. 576. –
5 арк.

20. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. (ЦДАЛМ України). – Ф. 949. Швець Василь Степанович. – Оп. 2. – Спр. 37. – 58 арк.

21. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. (ЦДАЛМ України). – Ф. 590. Спілка письменників України. – Оп. 2. – Спр. 20. – Арк. 12, 18, 24, 37, 38, 42, 85.

22. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. (ЦДАЛМ України). – Ф. 590. Спілка письменників України. – Оп. 5. – Спр. 541. – 23 арк.

23. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. (ЦДАЛМ України). – Ф. 668. Маківчук Федір Юрійович. – Оп. 1. – Спр. 110. – 10 арк.

24. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. (ЦДАЛМ України). – Ф. 668. Маківчук Федір Юрійович. – Оп. 1. – Спр. 71. – 69 арк.

25. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. (ЦДАЛМ України). – Ф. 668. Маківчук Федір Юрійович. – Оп. 1. – Спр. 72. – 83 арк.

26. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. (ЦДАЛМ України). – Ф. 668. Маківчук Федір Юрійович. – Оп. 1. – Спр. 73. – 2 арк.

27. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. (ЦДАЛМ України). – Ф. 668. Маківчук Федір Юрійович. – Оп. 1. – Спр. 98. – 22 арк.

2) Преса:

1. Б. а. О пошлых писаниях одного журнала. // Правда. – 24 августа 1946 г. – С. 2.

2. Б. а. Об одной антипатриотической группе театральных критиков // Правда. – 28 января 1949. – С. 2.

3. Б. а. Против идеологических извращений в литературе / Правда. - №183. – С. 2.

4. Крокодил. – 1953. – № 4. – С. 14.

5. Перець. – 1946-1953 рр.

6. Сталин И. Выступление на приеме в Кремле в честь участников Парада Победы 25 июня 1945 года // Правда. – 27 июня 1945 г.

7. Сталин И. О некоторых вопросах истории большевизма: письмо в редакцию журнала «Пролетарская Революция» // Пролетарская Революция. - № 6 (113), 1931 г. – С. 102.

8. Сталин, И., Головокружение от успехов. К вопросам колхозного движения // Правда, 2 марта 1930 г.

9. ЦК КП(б)У о журнале сатиры и юмора «Перець» // Литературная газета. – 1946. – № 41 (2304).

28.

3) Опубліковані джерела:

1. Бейлин А. Кадры специалистов СССР: их формирование и рост. – Москва: Союзоргучет. – Москва: ЦУНХУ Госплана, 1935 - 415 с.

2. Власть и художественная интеллигенция. – Москва, 1999.

3. Воскрекасенко С. Ми всьому хазяїни // Культурно-освітня робота. - №12, грудень 1950. – С. 35.

4. Заславский Д. О фельетоне. Стенограмма лекции, прочитанной на Центральных газетных курсах при ЦК ВКП(б). – Москва: Правда, 1945. – 26 с.

5. Из статьи «Попятное направление в русской социал-демократии» // Ленин В. И. О подборе и воспитании кадров. [Сборник] – Москва: Государственное издание политической литературы, 1957. – С. 240-270.

6. Луначарский А. Будем смеяться // Собрание сочинений: в 8 т. — Москва, 1964. — Т. 3. – С. 76-80.

7. Об А. Богданове // Ленин И. В. О подборе и воспитании кадров. [Сборник] – Москва: Государственное издание политической литературы, 1957.

8. Первый всесоюзный съезд советских писателей 1934. Стенографический отчёт. – Москва: Советский писатель, 1989. – 668 с.

Література

1) Монографії і збірки статей:

1. *Арендт Х.* Джерела тоталітаризму. – 2-е вид. / переклад з англійської Верлок В., Горчаков Д. – Київ: Дух і літера, 2005. – 584 с.

2. *Арендт Х.* Джерела тоталітаризму / Пер. з англ. В. Верлока, Д. Горчаков. Київ: Дух і літера, 2005. – 584 с.

3. *Барт Р.* Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – Москва, 1994 – С. 384–391.

4. *Бахтин М.* Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – Монография. – 2 изд. – Москва: Худ. лит., 1990. – 543 с.

5. *Буровский А.* «Народ» и «интеллигенция» в СССР // Запретная правда о русских: два народа в одном. – Яуза, 2009.

6. *Горяева Т.* Политическая цензура в СССР. 1917-1991 гг. – Москва: Российская политическая энциклопедия, 2009. – 407 с.

7. *Дмитриев А.* Социология политического юмора. – Москва: РОССПЭН, 1998. – 330 с.

8. *Ечевская О., Гурова О., Вейс О., Дейхина О., Захарова Ю.* Люди и вещи в советской и постсоветской культуре. – Новосибирск: Изд-во НГУ, 2005. – 130 с.

9. *Заславский Д.* О фельетоне. — Москва, 1945.

10. *Зубкова Е.Ю.* Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953. – Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1999. – 230 с.

11. История сталинизма. Итоги и проблемы изучения. / Ред. Баберовски Й. – Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. — 792 с.
12. *Клемперер В. ЛТІ. Язык третьего Рейха. Записная книжка филолога.* / Пер. с нем. А. Б. Григорьева. – Москва: Прогресс-Традиция, 1998. – 382 с.
13. *Козлова Н. Советские люди. Сцены из истории.* – Москва: Издательство «Европа». 2005. – 527 с.
14. *Лассан Э. Дискурс власти и инакомыслия в СССР: когнитивно-риторический анализ.* – Вильнюс: Изд-во Вильнюсского университета, 1995. – 232 с.
15. *Лебина Н.Б. Повседневная жизнь советского города: Нормы и аномалии. 1920–1930-е годы.* – Санкт-Петербург: Издательско-торговый дом «Летний Сад», 1999.
16. *Лутченко А. Советская интеллигенция (Формирование кадров советской интеллигенции 1917-1961).* – Москва: Знание, 1962.
17. Мы и они: Конформизм и образ «другого». Сборник статей на тему ксенофобии / Отв. редактор Л. С. Васильев. – Москва: Кн. Дом «Университет», 2007. – 223 с.
18. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія/ Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч. — Ч. 2. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. – 382 с.
19. *Рабенчук О. Динаміка соціальної поведінки. // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко: У 3-х частинах. — Ч 3. — Київ, 2010.*
20. *Рябченко С. Студенти радянської України 1920-1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації.* – Харків: ХНАМГ, 2012. – 456 с.
21. *Смольницька М. Гендерна характеристика суспільства: статистичні показники. // Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і*

хрущовська доба: Кол. монографія / Відп. ред. В.М. Даниленко; ред.-упоряд. Н.О. Лаас. — Київ, 2015.

22. Советское государство и общество в период позднего сталинизма. 1945-1953 гг. / Редкол.: Баберовски Й., Дроздов А.А. – Материалы VII международной научной конференции. Тверь, 4-6 декабря 2014 г. — Москва: Росспэн, 2015. — 719 с.

23. Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал. – 2 т. – В 2-х томах. — Москва: Российск. гос. гуманит. ун-т, 1997. — 510 с.

24. Соловей В. Абсолютное оружие. Основы психологической войны и медиаманипулирования. – Москва: Эксмо, 2015. – 320 с.

25. Струченков О. Соціально-антропологічний аспект концепції homo sovieticus // Гілея: науковий вісник. – 2016. – Вип. 107.

26. Федотова О. Політична цензура друкованих видань в УСРР-УРСР (1917-1990 рр.). – Київ: Парламентське вид-во, 2009. – 352 с.

27. Фирсов Б. Разномыслие в СССР. 1940-1960-е годы: История, теория и практики. – Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге : Европейский Дом, 2008. — 544 с.

28. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. – Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008.

29. Фицпатрик Ш. Русская революция. — Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2018.

30. Фицпатрик Ш. Срывайте маски!: Идентичность и самозванство в России XX века. – Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011.

31. Фрейд З. Тотем и табу: психология первобытной культуры и религии. / Пер. с нем.: Вульф М. – Киев: Фолио, 2009.

32. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти сексуальности. Работы разных лет. / Пер. с франц. – Москва: Касталь, 1996. – 448 с.

33. *Хлевнюк О., Горлицкий Й.* Холодный мир: Сталин и завершение сталинской диктатуры. — Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. — 231 с.

34. *Хлевнюк О.В.* Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры. — Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010.

35. *Червинский П.* Язык советской действительности: Семантика позитива в обозначении лиц. — Тернополь: Крок, 2012. — 328 с.

36. *Шестаков В.* Феноменология смеха: Карикатура, пародия, гротеск в современной культуре. Сборник статей. — Москва: Российский институт культурологии, 2002. — 270 с.

37. *Юрчак А.* Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение. — Москва: НЛО. — С. 1-44.

38. *Geertz C.* The interpretation of culture. — New-York: Bane book, 1973.

39.

2) Статті:

1. *Бажан О.* Радянiзацiя захiдних областей України в другiй половинi 1940 – початку 1950-х рокiв: наслiдки в нацiонально-культурнiй сферi // Україна ХХ ст.: культура, iдеологiя, полiтика: 3б. ст. — Киiв, 2007. — Вип. 12.

2. *Гогохiя Н.* Виробничий та навчальний аспекти дитячої дiяльностi // Українське радянське суспiльство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного (1921–1928 рр.). — 2012. — № 2. — С. 767-772.

3. *Гогохiя Н.* Дитина i полiтика // Українське радянське суспiльство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного (1921–1928 рр.). — 2012. — № 2. — С. 753-767.

4. *Дорохина О.В.* Раннее советское брачно-семейное законодательство: мифы и реалии // Вестник Московского университета. — Сер. 18: Социология и политология. — 1998. — № 4. — С. 138–154.

5. *Скельчик С.* Возз'єднана Україна // Імперія пам'яті. Російсько-Українські стосунки в радянській історичній уяві. – Київ, 2008.
6. *Єремєєва К.* Радянський політичний анекдот як форма повсякденного спротиву // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер. : Історія. – 2011. – № 982, вип. 44. – С. 228-241.
7. *Зикун Н.* Українська сатирична публіцистика: загальне поняття та джерела становлення // Держава та регіони. Соціальні комунікації. – 2013. – № 2. – С. 77–82.
8. *Костилєва С.* Документи Головліту УРСР як джерело вивчення системи політико-ідеологічного контролю над друкованими ЗМІ. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. — 2005. — Вип. 13. – С. 107-117.
9. *Костилєва С.* Документи Головліту УРСР як джерело вивчення системи політико-ідеологічного контролю над друкованими ЗМІ. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. — 2005. — Вип. 13.
10. *Крупина В.* Влада радянської України в оцінці громадян (друга половина 1940-х – початок 1950-х рр.) // Український історичний журнал. – Київ, 2009. – № 6.
11. *Лихачова Л.* Образ "ворога" в економіці СРСР 1945–1953 рр. на прикладі сміхової культури (за матеріалами журналу "Крокодил") // Історичні і політологічні дослідження. – 2014. – № 3-4. – С. 207-219.
12. *Мазур Л.* Формирование социальной структуры советского общества: от идеи равенства к новому неравенству. // Эпоха социалистической реконструкции: идеи, мифы и программы социальных преобразований. – Екатеринбург, 2017.
13. *Меринов В.* Типологические особенности советской центральной прессы (на примере газеты «Правда») // Дискурс современных масс-медиа в

перспективе теории, социальной практики и образования. – Белгород: ИД «Белгород» НИУ «БелГУ», 2016. – С. 183-195.

14. *Пешков И. В.* Р. Барт и М. Фуко о генезисе категории авторства // *Liberal Arts in Russia*. – 2017. – Vol. 6. (3). – С. 230-241.

15. *Полянский П.Л.* Развитие понятия брака в истории советского семейного права // *Вестник Московского университета*. – Сер. 11: Право. – 1998. – № 2. – С. 98–106.

16. *Регейло І.* Становлення та розвиток професійної підготовки наукових працівників та викладачів вузів України (перша половина 1920-х рр.). // *Історико-педагогічний альманах*. - 2012. - Вип. 2. - С. 114-120.

17. *Смирнова Т.* «Бывшие». Штрихи к социальной политике советской власти // *Отечественная история*. – 2000. – № 2. – С. 37–48.

18. *Строева А.* Кадровый состав Воронежского Обллита: случай из практики // *Вестник ВГУ. Серия: история, политология, социология*. – 2012. - №2. – С. 162-165.

19. *Ушакин С.* «Смехом по ужасу»: о тонком оружии шутов пролетариата // *Новое литературное обозрение: Теория и история литературы, критика и библиография*. — 2013. — № 3. — С. 130-162.

20. *Шаkun Н.* Соціокультурний підхід до історії як альтернатива історичному монізму. // *Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія*. – 2018. – № 1 (11). – С. 110-115.

21. *Янковская Г.* Советское искусство в годы позднего сталинизма и «рядовой зритель» // *Magistra Vitae: электронный журнал по историческим наукам и археологии*. – 2018. - №1. – С. 39-45.

22. *Clark M., Grech A.* Journalism under pressure. Unwarranted interference, fear and self-censorship in Europe. – Strasbourg: Council of Europe publishing, 2017.

23. *McLeish, C.A.* *Reactions to Self-censorship* // *Science and Technology Policy Research University of Sussex*, 2003.

24. *Ronald G. S.* Class and State in the Early Soviet Period: A Reply to Sheila Fitzpatrick. – *Slavic Review*, Vol. 47, 1988. – No. 4.

25. *Yekelchik S.* The Making of a 'Proletarian Capital': Patterns of Stalinist Social Policy in Kiev in the Mid1930s. – *Europe-Asia Studies*, Vol. 50, 1998. – No. 7. – С. 1229, 1231.

3) Електронні ресурси:

1. *Nanji A.* Scientific Method: Self-Censorship, Study Finds Researchers Shy Away From Controversial Projects // *CBS News*, February 11, 2005. Електронний ресурс: <https://www.cbsnews.com/news/scientific-method-self-censorship/> , відвідано 23.03.2020.

2. *Абросимов В.* Организационные основы кадровой политики / Кадровая политика власти в СССР 1939-1953. Електронний ресурс: <https://www.proza.ru/2011/03/20/1140>, відвідано 16.06.2019.

3. *Кузьмина В.* Кадровая политика в учреждениях культуры в 1930-е в РСФСР. // *Общество: политика, экономика, право*. 2014. №1. – С. Електронний ресурс: <https://cyberleninka.ru/article/n/kadrovaya-politika-v-uchrezhdeniyah-kultury-v-1930-e-gg-v-rsfsr> , відвідано: 18.05.2020.

4. *Левицька О.* Методи радянзації Західної України у 1939-1940 рр. // Журнал «Схід». Електронний ресурс: http://www.experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=35387 , відвідано 25.05.2020.

5. Перець (Перец), журнал, Киев, СССР // *Cartoonia, the Big Encyclopedia of Caricature*. Електронний ресурс: <http://cartoonia.ru/library/magazines-and-newspapers/magazines-soviet-period/perets-perets-zhurnal-kiev-sssr/> , відвідано 25.05.2020.

6. Поздний сталинизм. Послевоенные идеологические кампании и репрессии // *Historical Web*. Електронний ресурс: <http://www.historicalweb.ru/toris-822-2.html>

7. Поздний сталинизм. Послевоенные идеологические кампании и репрессии. // Historical Web. Електронний ресурс: <http://www.historicalweb.ru/toris-822-2.html> відвідано 15.05.2020.

8. Почетцов Г. «Вожди» и пропаганда: Сталин и Андропов // Media Sapiens. – 15 листопада 2015. Електронний ресурс: https://ms.detector.media/trends/1411978127/vozhdi_i_propaganda_stalin_i_andropov/, відвідано 12.05.2020.

9. Советская периодическая печать: группы изданий и особенности содержания // Кол. авторов Источниковедение. – Москва, 2014. Електронний ресурс: <https://history.wikireading.ru/396273>, відвідано 04.05.2020.

10. Советская периодическая печать: группы изданий и особенности содержания // Кол. авторов Источниковедение. – Москва, 2014. Електронний ресурс: <https://history.wikireading.ru/396273>, відвідано 04.05.2020.

4) Навчальні посібники:

1. Шліхта Н. Історія радянського суспільства: Навч. посібник. – Київ, 2010.

5) Довідкова література:

1. Письменники Радянської України: Біобібліографічний довідник / Упор. Килимник О., Петровський О. – Київ: Радянський письменник, 1970.

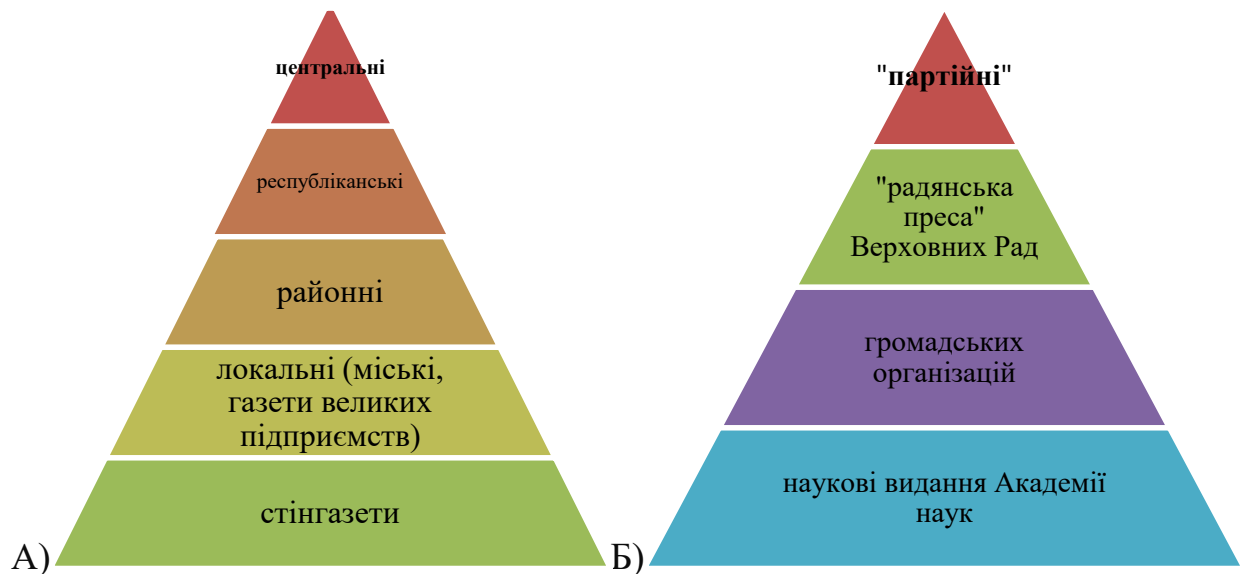
2. Українські письменники: Біобібліографічний словник. / Ред. О. І. Білецький. – Вид. перероб. – Харків: Прапор, 2005. в 5 т. – Т. 5.

6) Рукописи:

1. Єремєєва К. Політичний гумор Радянської України у 1941-1991 рр. (на прикладі журналу «Перець»). Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. / Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. – Харків, 2016.

Додатки

Додаток 1. Ієрархія радянської преси

Складено на основі: *Шліхта Н.* Історія радянського суспільства: Навч. посібник. – Київ, 2010. – С. 56-57. ; Советская периодическая печать: группы изданий и особенности содержания // Кол. Автор. Источниковедение. – Москва, 2014. Електронний ресурс: <https://history.wikireading.ru/396273> ; Исторические источники советского периода. – С. 622. Електронний ресурс: <http://window.edu.ru/resource/215/42215/files/p2s3c1.pdf> , відвідано 09.06.2020.

Додаток 2. Зміна тиражу журналу «Перець» за 1947-1953 рр.

Дата	Тираж
1947 р., січень	50 тис.
1949 р., березень	55 тис.
1949 р., травень	60 тис.
1949 р., липень	50 тис.
1951 р., січень	100 тис.
1953 р., лютий	125 тис.

Складено на основі: Перець (1947-1953).

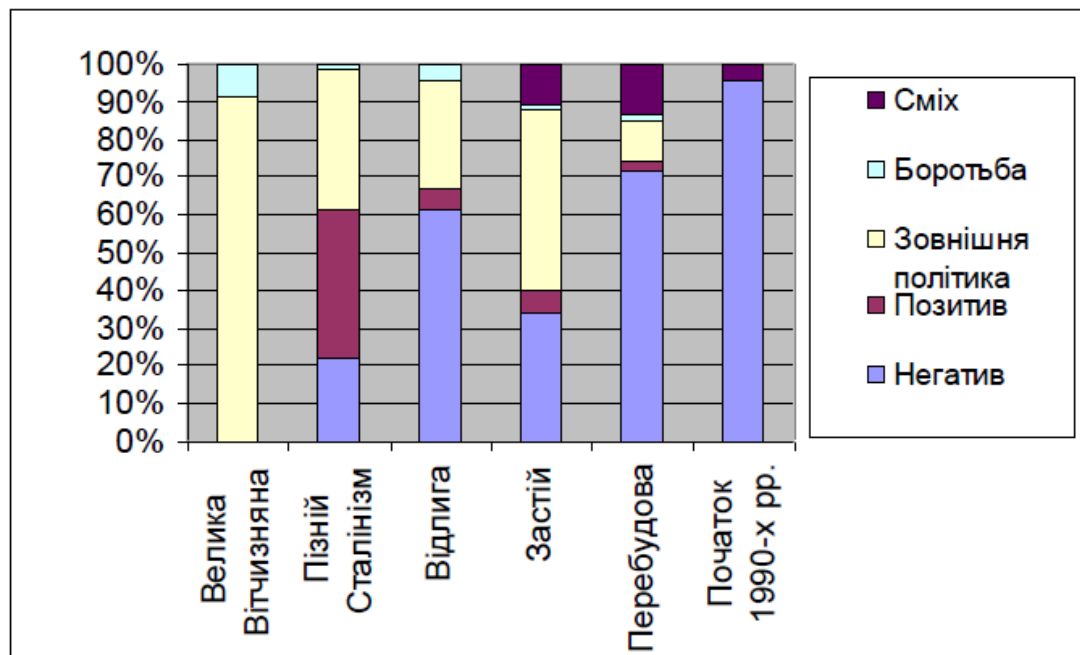
Додаток 3.

Схема рецензування творів, що готуються до друку (станом на повоєнний час)

Складено на основі: *Горяева Т.* Политическая цензура в СССР. 1917-1991 гг. – Москва: Российская политическая энциклопедия, 2009. – 407 с. ; *Костилева С.* Документи Головліту УРСР як джерело вивчення системи політико-ідеологічного контролю над друкованими ЗМІ. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. — 2005. — Вип. 13. – С. 107-117. ; *Федотова О.* Політична цензура друкованих видань в УСРР-УРСР (1917-1990 рр.). – Київ: Парламентське вид-во, 2009. – 352 с.

Додаток 4.

Співвідношення тематик обкладинок з різним емоційним наповненням

Джерело: Єремєєва К. Політичний гумор Радянської України у 1941-1991 рр. (на прикладі журналу «Перець»). Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. / Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. – Харків, 2016. – С. 240.

Додаток 5.

КОМАШКИ—БУКАШКИ

(НЕ ЗВАЖАЮЧИ НА ЛІРИЧНУ НАЗВУ, ДУЖЕ НЕБЕЗПЕЧНІ ВОРОГИ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА).

Малюнки О. Козюренка та Бе-Ша

ТРУТЕНЬ

Різноманітність *Anisae sociales*
З бджолами різного співного не має. Появляється на колосистих пасіках лише в час медозбору (з бізонами або бочонками).

ДОВГОНОСИК-ЦУКОРОЇД
(*Calandra granaria*)

На плантаціях майже не появляється, а задирає в колосисті комори. Пожирє не буряк, а готовий фабрикат (цукор-пісок, цукор-рафінад).

КОНИК-СТРИБУНЕЦЬ

Перестрибує з одного місця на інше: з кооперативу в молочарню, з молочарні в пожежну команду. Подовгу затримується лише на теплом місці.

ОСА

В полі появляється дуже різко. Літає виключно по базарах. Зап'являє. Майстерно сичує всіма звороти.

ЖУК-КУЗЬКА

Люті порок зернових. Відомий від жука *Anisopolia Austriaca* тим, що пожирє злики не на пів, а із зерноковиди.

САРАНА СВИНЯЧА

Нове явище в ентомології. Комаша-хрюка. Налітає переважно на свиноферми і знищує свинопоголів'я. Як показали спостереження, одна така свиня за короткий час може знищити до десяти підсвиноків.

ФРУКТОЇД

Появляється з ранньої осені. Несхадно спустошує колосисті салі. Пожирє головним чином апорт, антоновку, золотий ранет.

ЖУК-ГНОЙОВИК
(*Oun*)

Плодиться в західних областях України. В основному винищений. Частина перемістилась у західні зони Німеччини.

Типові збірні образи «шкідників»

Джерело: Козюренко О., Бе-Ша Комашки-букашки // Перець. – 1947. –

№ 5. – С. 8.

Додаток 6.

А)

Б)

В)

№ 2, КИЇВ, СІЧЕНЬ 1948 р.

РІК ВИДАВАННЯ VII.

РЕНЕГАТИ-САРАГАТИ

✦ Бевін

В англо-саксонським хорі він
Співає міністерським тоном
По нотах Черчілля (і сину),
Під керівництвом Вашингтона.
Тут він заслужений соліст
(Як «гомос США» — по
мелодичності),
Його вельможність лейборист,
Соціаліст його вельможності.

Де-Голль

Рядився в дослідки Жанни д'Арк,
Тепер націлявся в Бонапарти...
Перед долларом вигнув кари,
Хоч сам і шеляга не вартий.

Г)

Ще один

Є й такий ренегат —
Сарагат.
Де живе ця каналія?
В Італії.

Віталій ЯРОШ.

Мал. Л. Каплана

ПІСЛЯ ДУНАЙСЬКОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

Д)

— Як мало часу минуло, а як багато води втекло — цілий Дунай...

Мал. В. Гливічки

СЕРЕД ЛЮДОДІВ

Американський уряд, використовуючи наші дії, розробив план для боротьби проти повстання в Іспанії.

Е)

— Кажу тобі, як людина людоділу, мою роботу будеш виконувати.

Мал. М. КИРИЛОВА (м. Вінниця)

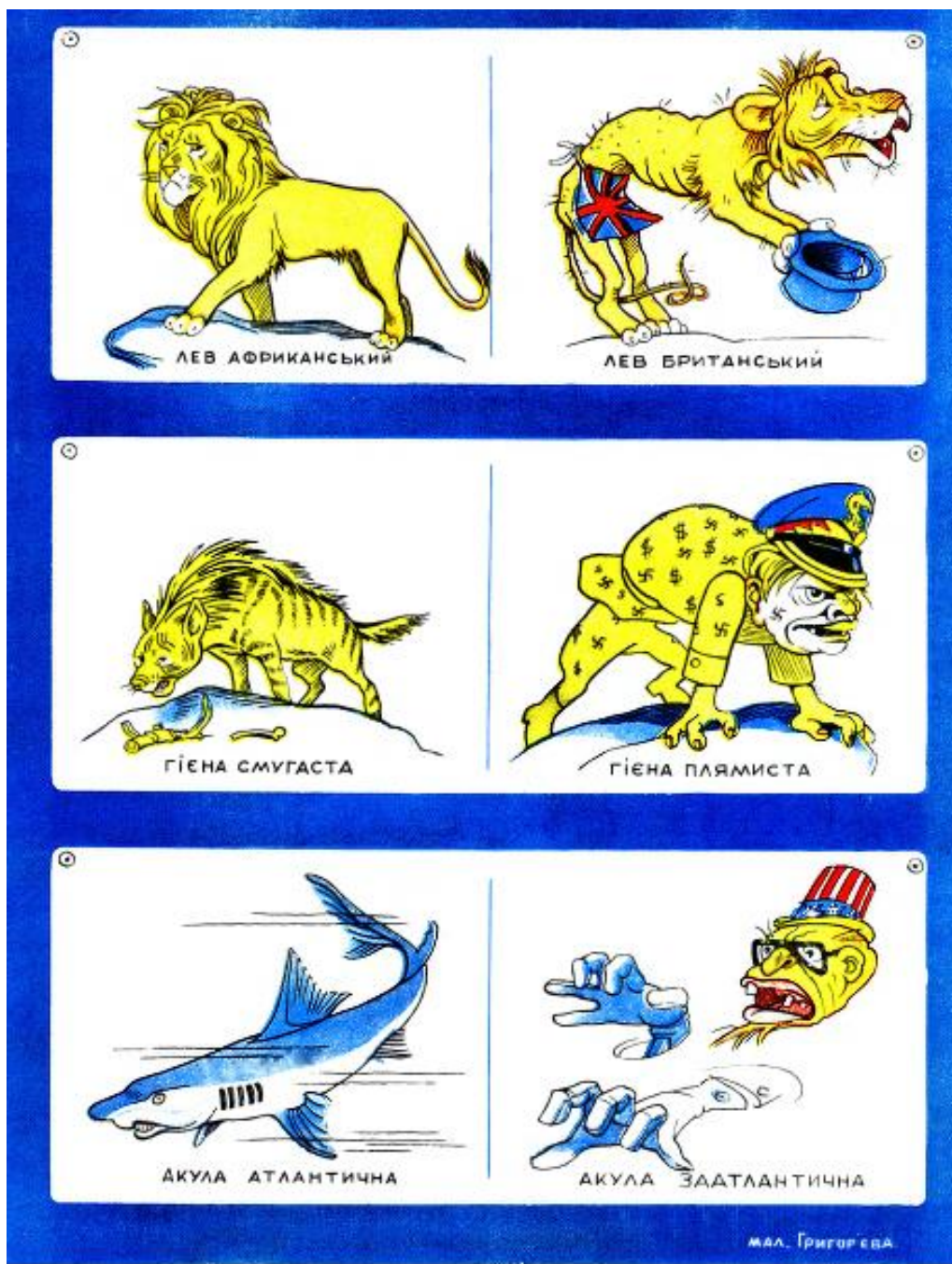
Є)

КУБУШКА ІСПАНСЬКОГО КАТА

«Зовнішній ворог» в журналі “Перець”

Джерела: А) Гливіченко В. В жовтому домі «USA» // Перець. – 1947. – № 23. – С. 4. ; Б) Бе-Ша Молитва гарматного короля // Перець. – 1947. – № 8. – С. 5. ; В) Козюренко О. Обкладинка // Перець. – 1947. – № 9. – С. 1. ; Г) Віталій Ярош Ренегати-сарагати // Перець. – 1948. – № 2. – С. 1. ; Д) Каплан Л. Після дунайської конференції // Перець. – 1948. – № 18. – С. 6. ; Е)

Гливенко В. Серед людодів // Перець. – 1948. – № 18. – С. 8. ; Є) Кирилов М.
Кубушка іспанського ката // Перець. – 1953. – № 01. – С. 3. ;

Ж)

Збірна карикатура «зовнішнього ворога»

Джерело: Ж) Григор'єва Зоологічний атлас Перця // Перець. – 1950. – №. 4. – С. 12.

Додаток 7.

А)

ПРИНЦИПІАЛЬНИЙ ТОВАРИШ

Мал. О. Козюренка

— Сьогодні не одягай, будь ласка, нічого закордонного.
На моїй лекції буде багато знайомих.
— А яка тема твоєї лекції?
— Про недостойні явища низькопоклонства
перед іноземщиною.

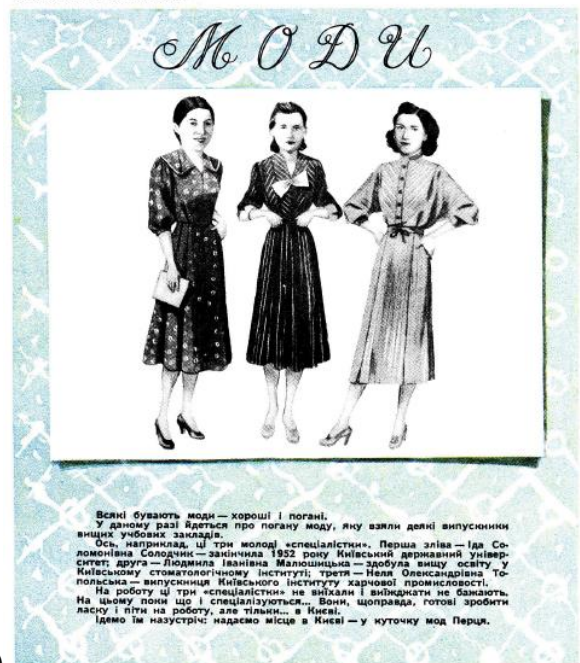

Фотомонтаж Р. МАТУСЕВИЧА

Мал. Л. Каплана

Б) — Невже тобі не противно носити таку шляпу?
— Противно, люба, але що зробиш. Це остання закордонна мода.

В)

Сергій ВОСКРЕКАСЕНКО

Г)

П Катрусею назвали
(На честь обох її бабусь).
Росла Катруся, виростала
І стала Ноною чомусь.

Гукне, буває, хто: «Катруся!» —
Вона одразу спалахне:
— Давно вже так я не зовуся,
Тепер звуть Ноною мене.—

Назвавшись Ноною, Катруся
І очі й брови підвела,
Блондинкою негайно стала,
Хоча брюнеткою була.

І все частіше в інституті
Хапати трійки почала.
— А нащо,— каже,— нам п'ятірки?
П'ятірка вроду убиває!—

І голову несла, немовби
З хрусталою в неї голова,—
І на одному курсі Нона
Сиділа вже не рік, а два.

— Навіщо з ніг мені збиватись?
Мені не кепсько,— каже,— й тут...—
В машині їздила в театри,
І до кравчинь, і в інститут,

Вірніш— у деа: у свій—
текстильний
Та в «Гігієні й Красоти».
І всюди, звісно, у машині,
Незручно Ноні пішки йти,

Бо в Ноні нашої, сказати б,
Хоч і не дуже вже таній,
Але відповідальний тато,
Частково навіть керівний...

...А що їй роблять в перукарні!
Ведмідь і той би там зомлів!
Кладуть на голову сто трубон,
Включають в даєсті проводів...

У залі смалитина пахне,—
Волосся почина диміть...
І від тієї гігієни
Красуня стала вже лисіть.

Проте трималася, як пави,—
У тифлях модних, із парчі.
За нею з вусянами, томні
Слідом ходили павичі.

І вже ж, звичайно, не Іванні,
А всякі Жоржинки та Жанні...

У пави раптом ускладнилась
Інтимні, так сказати, діла.
Вона павичика піймала
Й до ЗАГС'у тут же потягла...

...Відповідальний татко радо
Купив їм спальню «Птичий глаз».
Сам посадив їх на машину,
І сам гукує шоферу: — Газ!

— Вперед! Вперед!— гукє Нона,—
Від майти, від сукні!
— Туди,— співа на вушко Жан їй,—
Де будем тільки— я і ти!—

І рада пави павичеві,
І він їй, звісно, дуже рад.
...Та не вперед їх мчить машина,
А все назад, а все назад.

Низькопоклонство/дармоїдство

Джерела: А) *Козюренко О. Принципіальний товариш // Перець. — 1947. — № 19. — С. 3. ; Б) Каплан Л. Карикатура // Перець. — 1947. — № 23. — С. 5. ; В) Матрусеви́ч Р. Моди // Перець. — 1953. — № 1. — С. 10. ; Г) Воскрекасенко С. Пáva // Там само.*

Додаток 8.

А)

Б)

В)

Г)

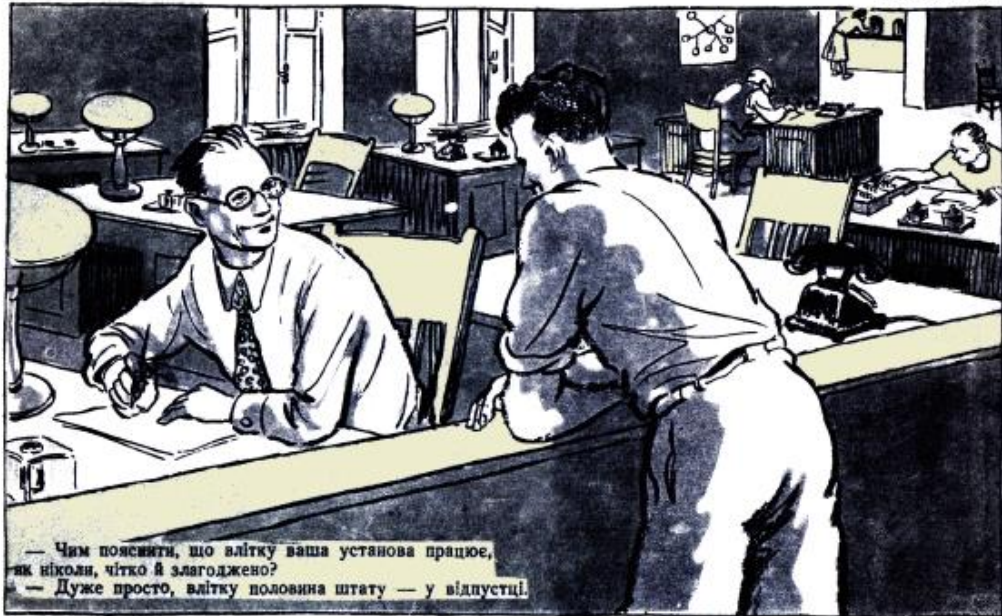
Дрібне чиновництво

Джерела: А) *Агніт К.* Обкладинка // *Перець.* — 1947. — № 16. — С. 1. ; Б) *Каплан Л.* Совість заговорила // *Перець.* — 1949. — № 24. — С. 1. ; В) *Я вас запитую, товаришу Солдатов!* / Ред. Ф. Маківчук // *Перець.* — 1949. — № 1. — С. 4. ; Г) *Самум С.* На прийомі грудень 1949 року // *Перець.* — 1949. — № 1. — С. 2.

Додаток 9.

ВІДПОВІДЬ ПО СУТІ

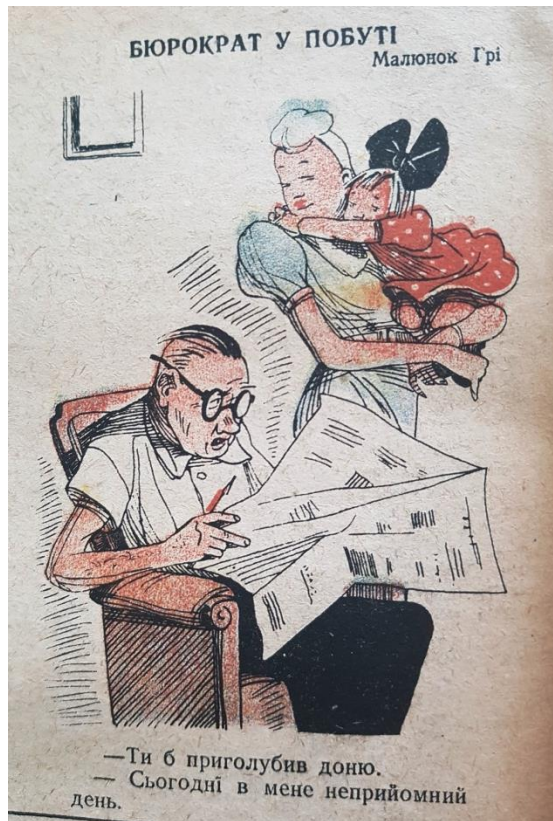
Мал. К. Агніта

А)

БЮРОКРАТ У ПОБУТІ

Малюнок Грі

Б)

Бюрократія і бюрократи

Джерела (зліва направо): А) *Агніт К.* Відповідь по суті // *Перець.* – 1947. – № 16. – С. 3. ; Б) *Грі.* Бюрократ у побуті // *Перець.* – 1946. – № 15-16. – С. 6.

Додаток 10.

Зразкові образи

Додатки (зліва направо): А) *Литвиненко В.* Обкладинка //Перець. – 1948. – № 19. – С. 1. ; *Литвиненко В.* Обкладинка //Перець. – 1947. – № 4. – С. 1. ; *Заруба К.* Просування по службі // Там само. – С. 14. ; Б) *Гливенко В.* Характерна риса //Перець. – 1947. – № 4. – С. 1.; *Гливенко В.* Малюнок //Перець. – 1947. – № 21. – С. 3. ; *Самум С.* Малюнок //Перець. – 1949. – № 8. – С. 3.

Додаток 11.

А)

Б)

перец

Щоб створити надійність «співучої діяльності», керівники добровільного спортивного товариства «Металург» списали багато паперу про розвиток фікультури і спорту. Але одна справа на папері, а друга — на практиці. Низові колективні «Металурги» об'єднують лише 4 проценти робітників металургійної, залізничної та коксохімічної промисловості України.

Мал. О. КОЗЮРЕНКА

«Гра на контрастах»: «чужі» і «свої» на одному плакаті

Джерела (зліва направо): А) *Гливенко В.* Два голоси //Перець. – 1947. – № 19. – С. 7. ; Б) *Самум С.* Обкладинка //Перець. – 1947. – № 23. – С. 1. ; В) *Козюренко О.* Обкладинка //Перець. – 1949. – № 12. – С. 1.

Додаток 12.

Мал. К. Агніта

— Вчора мені пощастило. Риючись у цьому смітті, я
знайшов цент.
— Ще б лак! Ти ж за фахом інженер-геолог.

А)

В КРАЇНІ ХМАРОЧОСІВ

Мал. К. АГНІТА

— А життя відді!

Б)

«Пролетарі всього світу»

Додатки: *Агніт К.* Малюнок //Перець. – 1948. – № 18. – С.2. ; *Гливенко В.* У країні хмарочосів //Перець. – 1949. – № 13. – С. 14.